

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 35-38

Київ – 2021

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

35-38'2021

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
С. Самуїлова, В. Сукареєв

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Samuilova S., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

35-38'2021

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2021.35-38

Засновники:

- Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Макетування та верстка:

С. Живора

Комп'ютерний набір:

О. Кропивко, Л. Лановюк

Оформлення обкладинки

А. Мельник

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (044) 520-12-05;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історико-філософського факультету
НПУ ім. М.П. Драгоманова
(протокол № 5 від 22.12.2021)

Підп. до друку 24.12.2021

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різogr.

Ум. друк. арк. 6,8

Наклад 100 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших відомостей.

З М І С Т

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Чекиш Ю.В.	Кримське ханство за правління Менглі та Мехмеда Гіреїв (1478 – 1524 рр.).....	5
Шупик В.С.	Іпатій Потій у світському і релігійному житті України на рубежі XVI – XVII ст.....	13
Грищенко В.Д.	Митрополит Української Православної Церкви Петро Могила.....	23
Приходько М.М.	Компаративний аналіз польського гімнастичного товариства «Сокіл» та української організації «Сокіл» в першій чверті XX ст.....	36
Шкурко І.І.	Освітньо-гуманітарна підготовка студентів у 40 – 60-х роках XX століття	44
Коляда І.А., Ралко Р.С.	Студентський будівельний загін історичного факультету Київського державного педагогічного університету ім. О.М. Горького: історія створення та географія діяльності	52

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Пилипчук Я.В.	Скіфи у Європі	62
Сафонов К.А.	Повстання О. Пугачова 1773 – 1775 рр. як чинник дестабілізації державного устрою Російської імперії.....	73
Овдій І.А.	Міжнародне становище Фінляндії на тлі військового протистояння з Радянським Союзом взимку 1939 – 1940 рр.	85

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Chekysh Yu.	The Crimean Khanate during the Rule of Mengli and Mehmed Girey (1478 – 1524).....	5
Shupyk V.	Hypatii Potii in Local and Religious Life of Ukraine on the Border of XVI – XVII Centuries.....	13
Grishchenko V.	Metropolitan of the Ukrainian Orthodox Church Petro Mogyla	23
Prykhodko M.	Comparative Analysis of the Polish Gymnastics Society “Sokil” and the Ukrainian Organization “Sokil” in the First Quarter of the 20th Century	36
Shkurko I.	Educational and Humanitarian Training of Students in the 40s – 60s of the XX century.....	44
Koliada I., Ralko R.	Student Construction Unit of the Historical Faculty of Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky: the History of Creation and the Geography of Activities	52

WORLD HISTORY

Pylypchuk Ya.	Scythians in Europe.....	62
Safonov K.	Uprising of Ye. Pugachov 1773 – 1775 as a Factor of Destabilization of the State Organization of the Russian Empire	73
Ovdii I.	The International Situation of Finland on the Background of the Military Confrontation with the Soviet Union in the Winter of 1939 – 1940	85

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.01>
УДК 94:323.172(560:477.75)«1478/1524»

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО ЗА ПРАВЛІННЯ МЕНГЛІ ТА МЕХМЕДА ГІРЕЇВ (1478 – 1524 РР.)

Чекиш Юлія Вікторівна

студентка магістратури,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: uliazasadkevic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2985-4291>

Анотація. Сьогодні в колі політиків і науковців спостерігається підвищений інтерес до історії кримських татар, що викликано анексією Криму. Непересічна роль у становленні Кримської держави належить династії Гіреїв. Півострів здавна був важливим геополітичним чинником у формуванні політики різних держав. Тож, інтерес до кримських ханів викликаний не тільки спробами зрозуміти їх місце в тогочасній політичній ієрархії, а й намаганням поширити свій вплив у регіоні. Актуальність обраної теми дослідження обумовлена недостатнім рівнем опрацювання у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Українськими істориками проблема ґрунтовно не розкривалася, висвітлювалися лише її окремі аспекти. Питання розвитку Кримського ханства на ранніх етапах його існування детально не аналізувалося і в світовій історичній науці. Зважаючи на сказане, видається доречним здійснення цілісного огляду низки важливих проблем, що пов'язані з устроєм Кримського ханства та політикою його правителів – Менглі та Мехмеда Гіреїв – у 1478 – 1524 рр. У ході дослідження було з'ясовано, що державний устрій Кримського ханства становив комбінацію степових традицій з імперськими порядками осілих держав. Причому турецькі імперські інститути були всіляко зацікавлені у функціонуванні «степового» ладу всередині Кримського ханства. В змаганні цих тенденцій і вироблялася двоїста політика Османської держави стосовно Кримського ханства. З одного боку, вона була спрямована на контроль, а з іншого – залишала простір для самостійних дій у сфері зовнішньої політики. Обґрунтовано думку, що політичний курс хана Менглі Гірея був спрямований на зміцнення ханської влади та зменшення в регіоні впливу Порту. Правильні політичні маневри, залучення на свою сторону московського правителя призвели до його перемоги над ханом Ахматом та утвердження в Криму власної династії. Доведено, що політика хана Мехмеда Гірея була спрямована в бік північного сусіда. Захопивши території Московії, хан хотів отримати права на золотоординський престол та відновити виплату данини московитами.

Ключові слова: Кримське ханство, Менглі Гірей, Мехмед Гірей, Османська імперія, Московія, похід, автономія, хан.

Постановка проблеми. Унаслідок анексії Криму сьогодні в колі політиків і науковців спостерігається підвищений інтерес до історії кримських татар. Непересічна роль в становленні Кримської держави належить династії Гіреїв. Відцентрові тенденції всередині Османської імперії на рубежі XV – XVI ст. посилилися і в Криму, що стало найбільш помітно в період правління Менглі та Мехмеда Гіреїв. Втручання Османської імперії у справи Кримського ханства та безпосередній вплив султана на

обрання хана у правителів півострова викликало бажання відокремитися від Порти та розпочати вести власну незалежну зовнішню та внутрішню політику. Після здобуття кримськими ханами підтримки з боку мурз та беїв вони отримали можливість розпочати здійснювати самостійницьку політику.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету дослідити устрій Кримського ханства та політику його правителів – Менглі та Мехмеда Гіреїв – у 1478 – 1524 рр.

Історіографічний огляд. Дослідженням періоду правління Менглі та Мехмеда Гіреїв займалися радянські, а згодом вже українські та російські історики. Їх праці були спрямовані на розкриття міждержавних зв'язків кінця XV ст. – початку XVI ст. Османської імперії та Кримського ханства, а також передбачали наукове осмислення взаємозв'язків Кримського ханства та Московської держави. Аналіз аспектів цієї теми цікавив С. Орешкову, О. Романько, О. Гайворонського [Орешкова, 1990; Романько, 2013; Гайворонський, 2017] та інші.

Виклад основного матеріалу. Невідомо, чи в 1475 р. кримським ханом став Нур-Девлет, чи Емінек все ще продовжував виконувати функції намісника Османів. У всякому разі саме Емінека наступного року було запрошено до участі в османському поході на Молдову. Проте вже у першій половині травня 1476 р. він повідомив Порту про напад на Крим золотоординського хана Ахмата, що був здійснений під проводом Джанібєка та Гаджіке. Найімовірніше, Ахмат не послав багато військ, бо Емінек зумів вистояти в облозі Солхата. Та все ж, Джанібек якось спромігся утвердитися в Криму та навіть устиг відправити посольство до Москви [Романько, 2013, с. 65].

Лист Емінека султанові, надісланий між 8 та 17 жовтня 1478 р., описує анархію, що охопила півострів під час правління Нур-Девлета, і попереджає про небезпеку завоювання півострова ханом Ахматом силами ногайського клану Мангіт на чолі з двоюрідним братом Ахмата – Тімуром. Емінек звертався з проханням до Мехмеда прислати у Крим Менглі Гірея, запевняючи, що весь народ хоче його повернення. Влітку 1478 р. Менглі Гірей знову з'явився в Криму, тепер уже остаточно.

В історіографії все ще не існує єдиної думки з приводу точного датування поширення влади Менглі Гірея на всю територію Криму. Остаточне утвердження Менглі I в Криму протягом 1478 – 1479 рр. відбулося за підтримки Порти за згодою кримської знаті, що надалі стало ключовою умовою для заняття престолу представниками династії Гіреїв.

Згідно народного переказу, думку якого підтримують багато сучасних істориків, вважалося, що Менглі Герей уклав угоду з османським султаном Мехмедом II Фатіхом про повноваження свого роду в Криму [Белочкіна, 2015, с. 14].

У листах 1476 – 1478 рр. жодним словом не згадується про існування будь-яких договірних зобов'язань кримських правителів стосовно султана. Менглі Гірей називає себе у листах до Мехмеда II його рабом (кул), завершуючи їх словами: «Вашій волі належить видавати накази». Це відповідало нормам етикету під час звертання службовців до султана. Проте для наступних кримських ханів означене звернення не було вже простим виявом пошанування особи султана. Навіть якщо котрийсь із принців сховався на трон без султанського відома, лише кандидат правителя Порти мав право на владу. Саме тому фактичний правитель Криму мав потурбуватися про отримання від султана згоди на ханство. Єдине зобов'язання, якого мали дотримуватися султани, було те, що на ханство призначалися лише члени династії Гіреїв [Дюлічев, 1990, с. 34-35].

Окрема проблема – це статус Криму стосовно колишнього суверена – Золотої Орди. Османське завоювання навіть частково не розв'язало проблему підлеглості Криму ханам Золотої Орди, тим більше на час правління останнього найбільш сильного й активного з них – Ахмата. Емінек називає Ахмата «ханом Тахту», тобто «правителем території трону», яка вважалася матеріальним втіленням влади. Без оволодіння цією територією годі було й мріяти про статус і титул хана, чие оригінальне значення як всесвітнього правителя тоді ще не було затерте [Бартольд, 1968, с. 112].

Отже, ситуація на кінець 1478 р. виглядала цілком невизначено. Менглі Гірей був правителем на території, що не мала статусу ханства. Ба більше, Золота Орда стояла буквально на порозі Криму, збираючись покінчити з владними претензіями князьків із Солхата, які вже карбували власну монету й бачили себе ханами. Менглі Гірею було ясно: османи легко уживуться із золотоординцями, що показав період правління Джанібєка, адже вони тоді не послали експедицію на відвоювання Криму. Повернення Менглі Гірея не було мирним, оскільки Нур-Девлет із Гайдером втікли спочатку в Литву, а потім і до московського правителя. Врешті, Менглі Гірей настільки чітко відчував смертельну небезпеку з боку Золотої Орди, що, не гаючи часу, відправив до Івана III Аладжу та Сирпяка (Сари-бека), причому, не сподіваючись на перемогу в борні з Ахматом, просив Сари-бека переговорити про отримання для себе політичного притулку в Московії. Вже 30 квітня 1479 р. Іван III спорядив посольство у відповідь, щоправда, не кваплячись обтяжувати себе зобов'язаннями щодо Менглі Гірея, котрий і сам продовжував підтримувати стосунки з суперником Івана III – польським королем Казимиром IV. Менглі Гірей, знаючи про союз Литви та Золотої Орди, не мав іншого вибору, як пришвидшити укладання союзу з Московією. Тому взимку 1479/1480 рр. він відрядив до Івана III посольство вищого рівня, очолюване князем Темеш Уланом (своємком Емінека) та візиром (дуваном) Лухбердием (Аллаг-бірди). Посольство везло з собою договірну грамоту тобто про воєнно-політичний союз проти Золотої Орди та Литви [Абдулаев, 2012, с. 192-194].

Видимий перелом у московсько-кримських стосунках настав лише навесні 1480 р., коли хан Ахмат розпочав збирати військо в похід на Москву, а не на Крим. Оскільки йому була потрібна менш важлива, але ефектна перемога над грошовитою Московією, правитель Орди спершу обрав, здавалося б, слабкішого супротивника. Іван III, який перед цим, відчувши міць, протягом восьми років не сплачував Орді данину, розраховував на допомогу союзників. Посольство в Крим із договірною грамотою він відправив уже 16 квітня 1480 р. Здавалося б, Менглі Гірей міг заспокоїтися, дізнавшись, що хан Ахмат посунув на Москву. Проте він уже був досить досвідченим політиком, оскільки вирішив надати допомогу Москві, щоб уникнути можливого нападу на свої території [Агаджанов, 1988, с. 63].

Події «стояння на Угрі» відомі в інтерпретації московських істориків як «геніальна операція» Івана III. Про роль кримських татар у цій кампанії звичайно пишеться дуже стримано, якщо пишеться взагалі. Проте факти свідчать про виняткове значення кримських татар у подіях, що значно пізніше були названі «кінцем ординського іга». Річ у тім, що Менглі Гірей організував свою виправу на Поділля саме на початку листопада 1480 р., у вирішальний момент «стояння на Угрі». Саме в цей час із ним бачилися литовські послы на Перекопі. Не виключено, що це була демонстрація сили. Власне, у такий непевний для Менглі Гірея час, коли він як слід ще

не утвердився в Криму, де прихильників союзу з королем, напевно, залишалося чимало, навряд чи можна було організувати масштабну кампанію.

Маючи в своєму тилу армію запеклого ворога, Ахмат не міг зважитися на рішучу атаку проти московського війська, хоч Угра тоді вже вкрилася льодом. «Взятий у лещата» Ахмат змушений був тепер кинутися на свого головного супротивника – Крим, знаючи, що в Степу можна не побоюватися удару в спину – з боку Москви [Гайворонський, 2003, с. 29].

Проте Ахмат помилився, розраховуючи на свою перевагу в Степу. Загін на чолі з князем Звенигородським та Нур-Девлетом (як потенційний претендент на ханство, він теж був зацікавлений у поразці Ахмата) спустився вниз по Волзі й розгромив кочів'я золотоординського хана. Це була справді блискуча воєнна комбінація, але розіграна вона була спільно Іваном III та Менглі Гіреєм.

Надалі Іван III втратить інтерес до золотоординської проблеми, повністю сконцентрується на завоюванні земель Великого князівства Литовського. Менглі Гірей, однак, прагнув захопити тахт-ілі («тронний улус»), який забезпечив би йому встановлення контролю над усією Золотою Ордою. Він проситиме Івана III надіслати війська до Астрахані, чого той ніколи так і не зробить: московський князь добре усвідомлював, що таким чином власними руками влаштував би собі повернення під золотоординське підданство. Тому Менглі Гірей воюватиме проти «дітей Ахмата», які правили тахт-ілем по смерті батька, вбитого після стояння на Угрі іншим пошукачем золотоординського трону – Ібаком Шейбані [Бахрушин, 1995, с. 51].

Водночас Менглі Гірей Хан, як він став себе титулувати на монетах, потребував справжніх підстав іменуватися ханом. Отже, захоплення золотоординських земель залишалося стратегічним завданням для Менглі Гірея й після катастрофи, яка спіткала хана Ахмата. Успіхи хана на «економічній» ниві – за рахунок работоргівлі – збільшили приплив до Криму кочовиків із Поволжя та Приуралля. Це було подібно до того, як стікалися туркменські племена під руку засновника Османської династії на початку XIV ст. Відплив населення з території Золотої Орди зробив її відносно легкою здобиччю Менглі Гірея, який 1502 р. захопив Сарай. Здавалося б, Золота Орда мусила дістати друге дихання, але цього не сталося [Гайворонський, 2017, с. 257].

Завдяки цим подіям, ми бачимо що в кінці XV ст. зовнішня політика хана характеризувалася послідовним курсом на зближення з Москвою з метою створення союзу проти коаліції Золотої Орди і Ягеллонів. Проте вже на початку XVI ст. політика Менглі Гірея зазнає серйозних змін. Після розпаду Орди і краху польсько-ординського союзу відбулося посилення ворожості Криму щодо Московії, хоча протягом 1505 – 1510 рр. ця тенденція і стримувалася загрозою відновлення Орди і посиленням Польщі.

Під час правління Менглі Гірея напади на південні території суміжних держав стають відмінною рисою кримської політики, що і було продемонстровано походами кримських татар на Польсько-Литовську державу в 1480 р. і 1482 р. Як державний діяч хан чітко усвідомлював зовнішньополітичні завдання, які стояли перед Кримом, він особисто брав участь у всіх важливих дипломатичних переговорах, очолював відповідальні військові експедиції. В роки правління Менглі Гірея були закладені основи кримської політики, що здійснювалася протягом більшої частини XVI ст. [Виноградов, 1999, с. 35].

Економічне значення Криму, як центру работоргівлі вже тоді було очевидним

для Менглі Гірея. Переносити столицю кудись далі від джерел існування не мало сенсу. Спершу вважалося, що Крим (Солхат) стане центром Золотої Орди. Підстави для цього вже були, адже нарешті Менглі Гірей відповідав усім трьом вимогам для того, щоб стати ханом. По-перше, він був Чингізідом. По-друге, його підтримували степові клани. По-третє, він фактично завоював територію, що матеріально уособлювала центр порядку й влади. Тож, коли Менглі Гірей заволодів у 1502 р. Сараєм його фактичний статус став відповідати титулярному [Гулевич, 2018, с. 307].

Отже, в особі Менглі Гірея кримська ханська династія дістала повноправного володаря – сікке вехутбе сагібі – володаря монети та п'ятничної молитви. Його син Мехмед Гірей (1515 – 1524 рр.) у першому ж відомому нам ярлику вживає для себе титул «Улу Орданунг Улу Хани, Дешт-і Кипчак барча Могол паді шаги» – Великий хан Великої Орди, імператор Кипчацького степу з усіма Моголами.

Водночас хан мусив подбати про зміцнення свого режиму всередині держави. Приплив кочовиків створив серйозну проблему внутрішньої організації держави. Безумовна залежність хана від воєнної сили кланів Ширін та Барин загрожувала особистому статусу Менглі Гірея як верховного правителя. Йому вдалося фізично позбутися Емінека десь у 1484 р., але це не розв'язувало проблеми принципово. На початок XVI ст. вже остаточно постало чотири основні клани, лідери яких – карачу беги – по суті, ділили з ханом владу, маючи традиційне степове право скликати з'їзд кланів – курултай – для розв'язання таких важливих питань, як війна й мир, висування й затвердження ханів та його заступників – калги, а згодом нуреддіна [Мавріна, 2006, с. 105].

Карачу беги самі командували значними воєнними силами й здійснювали виправи, не питаючись дозволу в хана. Більше того, вони мали право на самостійні зносини з іноземними володарями. Поява нових хвиль кочової знаті, яка ще не мала права голосу в цих справах, але прагнула його дістати, розширювала соціальну опору хана. Тому Менглі Гірей провадив успішну політику заміщення найважливіших посад служилою знаттю (ічки-беглері). Так, посада тудуна, що була важливим джерелом могутності Емінека, хоч і залишається в руках Ширінів, але виводилася з-під контролю їхнього бега. Хан утворив, таким чином, прошарок знаті, пов'язаної з ним низкою персональних зобов'язань. Менглі Гірей також намагався зав'язати родинні стосунки з османськими принцями: обидва були одружені на його доньках. Можливо, одружився на одній з його доньок і принц, а потім султан Селім I Явуз (Лютий) [Егоров, 1988, с. 17].

Політичний курс Менглі Гірея був спрямований на зміцнення ханської влади, та зменшення впливу в регіоні Порти. Правильні політичні маневри, залучення на свою сторону Московії призвели до його перемоги над ханом Ахматом та утвердження його династії в Криму. Проте одночасно з'явилися внутрішньополітичні проблеми, які хан зобов'язаний був виправляти.

Правління Менглі Гірея можна охарактеризувати як період створення Кримської держави в тому вигляді, в якому вона проіснувало протягом усього XVI ст. Воно ознаменувалося підтвердженням і зміцненням васальних відносин між Кримом і Османською імперією, становленням державного ладу ханства, за якого династія Гіреїв частково поділяла владу з главами найбільших аристократичних родин, а також визначенням порядку престолонаслідування. Хоча надалі внутрішні смути неодноразово приводили до насильницької зміни правителів, тенденція до

встановлення відносно сильної ханської влади все ж таки зберігалася протягом тривалого періоду за умови досягнення взаєморозуміння з політичними інтересами Порти, компромісу з татарською аристократією і врегулювання династичної ситуації в родині Гіреїв [Туманн, 1990, с. 104].

В ханстві клани залишалися ще надто сильними, аби байдуже зносити відкритий авторитаризм ханів. 1524 р. вони організували вбивство Мехмеда Гірея біля Астрахані, куди поїхав з метою упокорення ногайців. Проте головною причиною смерті Мехмеда Гірея було надзвичайне посилення ролі та авторитету хана. Так, кримському правителю, який відмовився від союзу з Москвою, вдалося знову накласти на неї данину 1521 р.; він поставив свого сина Сагіба Гірея на ханському престолі в Казані. Мехмед Гірей, по суті, відновив Золоту Орду, тільки під егідою нової династії. Та найбільше роздратування в кланів викликали прагнення хана запровадити принцип передачі влади від батька синові, що істотно обмежувало їх вплив [Орешкова, 1990, с. 223].

На ханство Мехмед Гірей був обраний усім населенням Криму. Свого брата Бахадир Гірея він призначив калгою. Ставши ханом, Мехмед Гірей уклав новий союз з Польщею, яка йому добре заплатила. У той же час він, вирішивши загострити відносини з Москвою, надіслав князю Василю III листа, в якому зажадав виконання задалегідь неприйнятних вимог. Він хотів, щоб Москва пішла з міст Брянськ, Старий Дуб, Новгород і Путивль; наполягав на тому, щоб до Криму була надіслана скарбниця міста Одоїв, а також зажадав звільнення всіх полонених татар. Кримське військо зруйнувало і спалило землі на північ від Азовського моря і місто Мещеру, а син Мехмеда, Бахадир Ремзі, розграбував безліч інших міст Московії. Проте пізніше, за допомогою Нурсултан Біке, Василю III вдалося умовити Мехмеда Гірея розірвати союз з Польщею [Орешкова, 1990, с. 22].

Мехмед Гірей домігся призначення Абдулліятіфа ханом у Казань, однак той невдовзі помер. Тоді Мехмед став вимагати у Василя III призначення ханом Казані Сахіб Гірея. Василь III, розуміючи, що цим він віддає Криму Казань і Астрахань власними руками, призначив ханом Казані Шейха Алі й одночасно поскаржився султану Селіму I на Мехмед Гірея. Селім I заборонив Мехмеду здійснювати набіги і походи на Москву. Султан Сулейман I Пишний, який прийшов на османський престол після смерті Селіма I, залишив ці заборони в силі. Тоді Мехмед вирішив не зважати на заборони Порти, і в 1521 р. Сахіб Гірей захопив Казань. Одночасно Мухаммед Ремзі в союзі з Польщею і ногаями напав на Московію. У битві біля міста Коломни татари завдали московитам нищівної поразки, яка за кількістю вбитих перевершила походи Батия і Тохтамиша. Дорога на Москву була відкрита, татарська кіннота зупинилася біля стін Москви. Князь Василь III, надіславши людей, попросив пощади. Було укладено союз з умовою, що Москва піднесе цінні подарунки і сплатить велику данину за минулі роки. Хоча татари по дорозі розграбували багато міст, проте Москві вдалося врятуватися від розграбування [Фатма, 2004, с. 59].

Період правління Мехмеда Гірея ознаменувався відходом Криму від союзних відносин з Москвою і укладенням союзу з Польщею (договори 1516 р. та 1520 р.). Крим почав активну боротьбу за Казань. Похід 1521 р. став першим великомасштабним військовим зіткненням Криму з Московією. Відносини з Портою залишалися напруженими за султана Селіма I. Після того як в 1520 р. султаном став Сулейман I стосунки з Османською імперією покращилися, також зросла і роль

Криму як провідника османської політики в Східній Європі.

Висновки. Державний устрій Кримського ханства становив комбінацію степових традицій з імперськими порядками осілих держав. Причому турецькі імперські інститути були всіляко зацікавлені у функціонуванні «степового» ладу всередині Кримського ханства. У змаганні цих тенденцій і вироблялася двоїста політика Османської держави стосовно Кримського ханства. З одного боку, вона була спрямована на контроль, а з іншого – залишала простір для самостійних дій Кримського ханства, зокрема й у сфері зовнішньої політики.

Політичний курс хана Менглі Гірея був спрямований на зміцнення ханської влади та зменшення в регіоні впливу Порти. Правильні політичні маневри, залучення на свою сторону московського правителя призвели до його перемоги над ханом Ахматом та утвердження в Криму власної династії. Проте одночасно з'явилися внутрішньополітичні проблеми, які хан був зобов'язаний вирішувати.

Політика хана Мехмеда Гірея була спрямована в бік північного сусіда. Захопивши території Московії, хан хотів отримати права на золотоординський престол та відновити виплату данини московитами. Проте ці плани хана були перервані його нераціональністю використаних перемог та небажанням заключати договір з Литвою для повного знищення Московії.

Список використаних джерел та літератури

- Абдулаева Г., 2012. *Золотая эпоха Крымского ханства: Очерки*, Симферополь: Крымучпедгиз, 208 с.
- Агаджанов С. Г., Сахаров А. Н., 1988. *Крым: прошлое и настоящее*, Москва: Мысль, 114 с.
- Бартольд В. В., 1968. *Гирей*, Москва: Наука, 522 с.
- Бахрушин С., 1995. *Основные моменты истории крымского ханства*, Симферополь: Дар, 112 с.
- Белочкина Ю., 2015. *Все о Крыме*, М.: ОМКО, Фолио, 437 с.
- Виноградов А. В., 1999. Крымские ханы в XVI веке, *Отечественная история*, 2, с. 58-69.
- Гайворонский О., 2003. *Созвездие Гераев. Краткие биографии крымских ханов*, Симферополь, 108 с.
- Гайворонский О., 2017. *Країна Крим. Нариси про пам'ятки історії Кримського ханату*, Київ: Майстер книг, 336 с.
- Гулевич В. П., 2018. *От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399 – 1502 гг.*, Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 492 с.
- Дюличев В. П., 1990. *Рассказы по истории Крыма*, Симферополь: Таврида, 64 с.
- Егоров В. Л., 1988. *Крым в составе Золотой Орды* Москва, 1988, 20 с.
- Зайцев И. В., 2009. *Крымская историографическая традиция XV – XIX веков: пути развития*, Москва: Вост. лит., 304 с.
- Мавріна О. С., 2006. Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції, *Сходознавство*, 33-34, с. 108-119.
- Орешкова С. Ф., 1990. *Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура*, Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 342 с.
- Романько О. В., 2013. *Очерки политической истории Крыма с древнейших времен до начала XX века*, Симферополь, 94 с.
- Тунманн Й., 1990. *Крымское ханство*, Симферополь: Таврия, 137 с.
- Фатма А., 2004. *Статус ханов в Крымском ханстве*, Симферополь, 67 с.

References

- Abdulaeva G., 2012. *Zolotaya epoha Krymskogo hanstva: Oчерки [The Golden Era of the Crimean Khanate: Essays]*, Simferopol: Krymuchpedgiz, 208 p. [in Russian].
- Agadzhanov S. G., Saharov A. N., 1988. *Krym: proshloe i nastoyashchee [Crimea: past and present]*, Moscow: Mysl, 114 p. [in Russian].

- Bahrushin S., 1995. *Osnovnye momenty istorii krymskogo hanstva [Highlights of the history of the Crimean Khanate]*, Simferopol: Dar, 112 p. [in Russian].
- Bartol'd V. V., 1968. *Girej [Girej]*, Moscow: Nauka, 522 p. [in Russian].
- Belochkina Y., 2015 *Vse o Kryme [All about Crimea]*, Moscow: OMIKO, Folio, 437 p. [in Russian].
- Dyulichhev V. P., 1990. *Rasskazy po istorii Kryma [Stories on the history of Crimea]*, Simferopol: Tavrida, 64 p. (in Russian).
- Egorov V. L., 1988. *Krym v sostave Zolotoj Ordy [Crimea as part of the Golden Horde]*, Moscow, 20 p. [in Russian].
- Fatma A., 2004. *Status hanov v Krymskom hanstve [The status of khans in the Crimean Khanate]*, Simferopol, 67 p. [in Russian].
- Gajvoronskij O., 2003. *Sozvezdie Geraev. Kratkie biografii krymskih hanov [Constellation Geraev. Brief biographies of the Crimean khans]*, Simferopol, 108 p. [in Russian].
- Gulevich V. P., 2018. *Ot ordynskogo Ulusa k hanstvu Gireev: Krym v 1399 – 1502 gg. [From the Horde Ulus to the Gireiev Khanate: Crimea in 1399 – 1502]*, Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 492 p. [in Russian].
- Haivoronskyi O., 2017. *Kraina Krym. Narisy pro pamiatky istorii Krymskoho khanatu [Country Crimea. Essays on the historical monuments of the Crimean Khanate]*, Kyiv: Maister knyh, 336 p. [in Ukrainian].
- Mavrina O. S., 2006. Vid ulusu Zolotoyi Ordy do Krymskoho khanstva: osoblyvosti politychnoi evoliutsii [From the ulus of the Gold Horde to the Krimsky Khanate: the special features of the political Evolution], *Shkodoznavstvo*, 33-34, 108-119. [in Ukrainian].
- Oreshkova S. F., 1990. *Osmanskaya imperiya: gosudarstvennaya vlast' i social'no-politicheskaya struktura [Ottoman Empire: State Power and Socio-Political Structure]*, Moscow: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 342 p. [in Russian].

THE CRIMEAN KHANATE DURING THE RULE OF MENGLI AND MEHMED GIREY (1478 – 1524)

Yuliia Chekysh

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. Today, politicians and scholars are increasingly interested in the history of the Crimean Tatars, caused by the annexation of Crimea. An extraordinary role in the formation of the Crimean state belongs to the Giray dynasty. The peninsula has long been an important geopolitical factor in shaping the policies of different states. Thus, the interest in the Crimean khans was caused not only by attempts to understand their place in the then political hierarchy, but also by attempts to expand their influence in the region. The relevance of the chosen research topic is due to the insufficient level of elaboration in domestic and foreign historiography. Ukrainian historians did not thoroughly disclose the problem, only some aspects of it were covered. The question of the development of the Crimean Khanate in the early stages of its existence was not analyzed in detail in world historical science. In view of the above, it seems appropriate to conduct a comprehensive review of a number of important issues related to the structure of the Crimean Khanate and the policies of its rulers – Mengli and Mehmed Giray – in 1478 – 1524. The study found that the Crimean Khanate was a combination steppe traditions with the imperial order of settled states. Moreover, the Turkish imperial institutions were in every way interested in the functioning of the “steppe” system within the Crimean Khanate. In competition with these tendencies, the Ottoman state pursued a dual policy toward the Crimean Khanate. On the one hand, it was aimed at control, and on the other hand, it left room for independent action in the field of foreign policy. It is well-founded that Khan Mengli Giray's policy was aimed at strengthening the khan's power and reducing Porta's influence in the region. Proper political maneuvers, the involvement of the Moscow ruler on his side led to his victory over Khan Akhmat and the establishment of his own dynasty in the Crimea. It is proved that the policy of Khan Mehmed Giray was directed towards the northern neighbor. Having captured the territory of Muscovy, the khan wanted to obtain the rights to the Golden Horde throne and resume the payment of tribute by the Muscovites.

Key words: Crimean Khanate, Mengli Giray, Mehmed Giray, Ottoman Empire, Muscovy, campaign, autonomy, khan.

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.02>
УДК 929:271.2–726.1(477)«1541-1613»

ІПАТІЙ ПОТІЙ У СВІТСЬКОМУ І РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XVI – XVII СТ.

Шупик Віктор Станіславович

студент магістратури,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: viktork4183@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0953-4899>

***Анотація.** У статті на основі опрацьованих критичних матеріалів, що стосуються висвітлення характерних для рубежу XVI – XVII століть проблем релігійного та державного життя українського населення Речі Посполитої, розглядається й аналізується світське і духовне життя визначного українського письменника-полеміста, співзасновника унійної церкви, Київського і Галицького греко-католицького митрополита Іпатія Потія. Характеризується його роль у творенні унійної ідеї. Розглядається духовно-релігійний феномен, філософські й морально-етичні догми Іпатія Потія, як унікальної постаті в історії України та всієї Центрально-Східної Європи. З'ясовуються причини та перебіг відкритих виступів Іпатія Потія проти опонентів. Також на прикладі багатовекторної діяльності Іпатія Потія простежуються політичні процеси, котрі відбувалися в ранньомодерній Речі Посполитій. Встановлено, що за час свого перебування на митрополичій посаді, яку Іпатій Потій зайняв в 1599 р. після смерті Михайла Рогози, він провадив політику активного впровадження унії. Період його митрополичої діяльності ознаменувався низкою судових позовів до православних, що зумовило передачу ним клопотання канцлеру Леву Сапегі про зміну положень Литовського Статуту. Іпатій Потій розпочав активно протистояти братствам не лише на сторінках своїх релігійних праць, а й наяву. Так, він відібрав у Віленського братства їх монастир та критикував Лаврентія Зизанія, який це братство представляв. Також цей період життя Іпатія Потія характеризувався активним листуванням з королем, яке позначено стурбованістю митрополита незадовільним економічним станом церкви та бажанням збільшення свого доходу за рахунок встановлення контролю над Києво-Печерською Лаврою.*

***Ключові слова:** Річ Посполита, Берестейська унія, греко-католицька церква, митрополит, митрополича діяльність, проєкт унії.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми полягає в тому, що в своїх творах та листах І. Потій мало написав про себе, а якщо і згадував, то лише побіжно. Тож існує потреба в опрацюванні інформаційних джерел неособистого походження для того, щоб можна було ознайомити читачів із фактами біографії І. Потія та сформувати в них уявлення про багатогранну постать цього діяча. Історія Речі Посполитої XVI – XVII ст. багата драматичними подіями. Берестейська Унія 1596 р. – одна із них. Для історії всієї Центральної та Східної Європи укладення унії між католиками і православними було такою ж важливою подією, як Реформація і Контрреформація для історії Західної Європи. В історії Берестейської унії дуже багато дійових осіб. Багатьом з них присвячено чимало історичних праць. В нашій статті мова піде про І. Потія, якого можна назвати творцем унії. Він же відіграв значну роль в становленні греко-католицької церкви в Речі Посполитій. Не можна сказати, що

постать І. Потія вже цілком досліджена. Досі не була написана його наукова біографія. Саме тому слід якнайдетальніше прослідкувати життєвий шлях І. Потія, зібрати всі найменші подробиці його багатогранної діяльності.

Мета статті полягає в дослідженні світського і духовного життя І. Потія, встановленні його ролі в розвитку унійної ідеї XVI ст. та його внеску в запровадженні рішень Берестейського собору 1596 р.

Історіографічний огляд. Що стосується біографії І. Потія, то присвячених їй праць невелика кількість. Про нього писали Н. Сінкевич та А. Пекар. У біографії І. Потія чимало білих плям. Лише в останні десятиліття були опубліковані праці І. Пігулевської, Б. Гудзяка, М. Дмитрієва, Б. Флорі, С. Полохія, в яких автори відходять від «чорно-білих оцінок» особистості митрополита. В цілому ж, хоча підкреслити, ще раз цілісної наукової біографії І. Потія не існує, всі перелічені автори торкаються лише окремих аспектів особистості І. Потія.

Виклад основного матеріалу. Народився майбутній митрополит 12 серпня 1541 р. в православній сім'ї, як він сам пише, «в зацном и старожитном дому шляхетськом». Його батько був підскарбієм чи писарем при королі Сигізмунду Августові. Більше про його сім'ю нічого невідомо. Батьки Адама І. Потія, а саме таке ім'я йому надали при народженні, віддали навчатися до кальвіністської школи князя М. Радзивіла. Це дає змогу стверджувати, що рід Потіїв мав тісний зв'язок із знатним литовським родом Радзивілів. І в тому, що православна сім'я віддала свого сина до протестантської школи не має нічого дивного, адже в цей час саме протестантські школи славилися високим освітнім рівнем своїх викладачів [Пігулевская, 2001, с. 97].

Через брак джерел про ранній період життя І. Потія ми не маємо жодних свідчень з приводу того, як він навчався. Можливо, І. Потій отримав вищу освіту в одному із західноєвропейських протестантських університетів [Дмитриев, 1996, с. 97].

В І. Потія, імовірно, встановилися тісні зв'язки з господарем його колишньої школи – М. Радзивілом, який на той час був Віленським воєводою. Це ми можемо встановити завдяки тому, що М. Радзивіл запросив І. Потія до себе на службу. І. Потій, який до цього часу залишався православним, у той час став протестантом, за що його звинувачували вороги (слід зазначити, що в 1574 р. він знову прийняв православну віру) [Пігулевская, 2001, с. 98].

І. Потій, який залишив багато епістолярних джерел, вказує на те, що він у молодості був «євангеліком», тобто кальвіністом. Пояснював І. Потій зміну своєї конфесії браком досвіду та тим, що «находился у подчинении патрона, у которого ересь свила себе гнездо». Таке пояснення є найбільш переконливим [Пігулевская, 2001, с. 99].

4 листопада 1561 р. І. Потій одружився з донькою волинського князя Теодора Головні-Осrojeцького – Анною. Цьому шлюбу посприяв особисто князь М. Радзивіл [Пекар, 1996, с. 145].

Після служби у князя М. Радзивіла І. Потій перейшов на службу до короля. Він, в складі польської армії, приймав активну участь в Лівонській війні (1577 – 1582 рр.), а після укладення перемир'я в Ям-Запольськiм був відісланий королем Стефаном Баторієм до Московії з метою проведення переговорів. Дослідникам мало відомо про те з ким і з приводу чого зустрічався І. Потій в Москві, але саме після цього він сформував своє радикально негативне ставлення до московитів, пишучи про них, «великое грубиянство, упор и забобоны суть в народе Московьском», а також, що

люди в Москві, «только тщеславия, пыхи и надутости полни» [Пекар, 1996, с. 153].

Дослідники вважають, що свою роботу І. Потій виконав чудово, адже після свого повернення з Москви король пожалував йому посаду берестейського каштеляна, і на цій посаді він пробув до 1596 р. Перебуваючи на посаді каштеляна, І. Потій став сенатором. У верхній палаті польського парламенту, за його власними словами: «сідел...час немалый не на подлейшом местцу, але мало не в посродку всее ливицы сенаторские». Слід зазначити, що він користувався авторитетом у свої колег. Як сенатор І. Потій заприятелював із князем К.-В. Острозьким, який був київським воєводою [Пекар, 1996, с. 156].

Католицький єпископ Б. Мацеєвський у своєму листі від 1588 р. згадував, що І. Потій був тою людиною, яка намагалася організувати диспут між патріархом Єремією, який у 1588 – 1589 рр. проїжджав двічі через територію Речі Посполитої і католицькими священиками. На цьому диспуті католицькі священики мали, присоромивши православних, привести їх до думки про правильність унії з Святим Престолом. З цього ми можемо зробити висновок, що І. Потій займався релігійними питаннями ще задовго до вступу на посаду митрополита. Також цю тезу підтверджують списки присутніх на з'їздах українсько-білоруського православного духовенства, серед яких є ім'я І. Потія [Сеник, 1995, с. 223].

14 березня 1592 р. померла дружина І. Потія, княжна Анна Головня-Острожецька, яка залишила йому шестеро дітей. Щоб не залишити своїх дітей без опіки, І. Потій задумав вдруге оженитися з овдовою тоді Регіною, донькою Полоцького воєводи П. Дорогостайського. Проте замість того, щоб одружитися І. Потій постригся в ченці і став Володимиро-Берестейським єпископом [Пекар, 1996, с. 14].

Згідно легенди, перед смертю дружина І. Потія передбачила йому велике майбутнє в духовній справі. Про це згадує автор першої біографії І. Потія уніатський митрополит Л. Кішка, який першим видав проповіді І. Потія. Це, звичайно, легендарна подробиця його життя, але, можливо, смерть улюбленої дружини могла лише утвердити І. Потія в його намірах прийняти постриг [Сеник, 1995, с. 227].

До 1593 р. належить активна переписка І. Потія з К.-В. Острозьким, який зазначивши в одному з листів про «упадок, знищення и поущенью метери нашео церкве светое Восточное», прохав прийняти участь в зупиненні розділу церкви і знищенню православних. До цього листа К.-В. Острозький приклав свої «артикули», у випадку, якщо деякі католики погодяться на унію. Вони загалом співпадали з іншими умовами, які вказували православні, але в них була одна відмінність: К.-В. Острозький наголошував на приєднанні до унії Православної церкви Москви. Проте І. Потій, пам'ятав про долю патріарха Ісидора після прийняття Флорентійської унії і чітко розумів, що московське духовенство на унію не піде [Потій, 1903, с. 467].

Взимку 1594 р. будл складено Торчинський маніфест, в якому зазначалося, що церковна унія є «об'єднанням і згодою, а не цілковитим підданством Риму». Саме в цей час І. Потій стає ключовою персоною в підготовці католицько-православної унії. Відсутні жодні джерела, які б вказували на те, що І. Потій самотужки створював об'єднавчі документи. Це підтверджують претензії до І. Потія з боку митрополита М. Рогози та Луцького єпископа К. Терлецького, які певний час тримали в таємниці деякі документи і рішення. Вимагаючи оприлюднення цих документів, І. Потій підтверджував те, що він є палким прихильником унії [Назарко, 1962, с. 9].

За участі І. Потія у 1595 р. були складені «Артикули» – документ, який містив перелік умов на яких православні готові були перейти під юрисдикцію Папи Римського. Слід відзначити, що в тексті «Артикулів» двічі, в преамбулі і прикінцевому слові, наголошувалося, що вони мають бути підтвердженні польським королем і зверхником Католицької церкви. Проте коли І. Потій показав ці документи К.-В. Острозькому, той сприйняв це як зраду. У листі князю від 16 червня 1595 р., І. Потій намагався переконати свого патрона в тому, що «Артикули» не суперечать його особистим ідеям унії, що «нам бардзо малый ратунок» від згоди Москви на унію, тобто вона не є провідною ні «в науках церкве Божой потребных», ні в чомусь іншому. У відповідь на цей лист К.-В. Острозький заявив, що більше не визнає І. Потія своїм пастором. Їхня дружба закінчилися, але І. Потій зберіг вимоги князя про рівні права православного і католицького духовенства [Потій, 1903, с. 501].

«Артикули» були відіслані митрополиту М. Рогозі, який в свою чергу, написав листа канцлеру М. Замойському. В цьому листі М. Рогоза ознайомлював адресата з коротким змістом «Артикулів». У серпні 1595 р. із Риму надійшов лист у якому йшлося, що вони були передані до Конгрегації, а вже 16 вересня з Ватикану повідомили, що «Артикули» розглянуті, але рішення поки не прийнято. Надалі «Артикули» до появи православних єпископів у Римі в джерелах не згадуються [Пекар, 1996, с. 164].

Посланцями до Риму були І. Потій і К. Терлецький. Зустрівшись перед цим у Кракові з польським королем Сигізмундом III, вони відправилися туди за дорученням митрополита М. Рогози та інших єпископів. Прибувши до Риму 15 листопада 1595 р., посланці були поселені поблизу резиденції Папи Римського, що свідчить про значимість цих переговорів не лише для православної сторони, так і для Святого Престолу. Документи курії свідчать про те, що обидва єпископи домагалися зустрічі з Папою з приводу унії, але ця зустріч не відбулася. 23 грудня була проведена урочиста церемонія, яку слід вважати проголошенням унії між Католицькою церквою і Київською митрополією Православної церкви. Центральною подією стало підписання єпископами католицького сповідання тексту віри і декларації про підданство Римським Папам, підкріплене присягою на Євангелії. Сповідання віри приймалося в тому варіанті, який був передбачений рішенням Тридентського собору, все інше сприймалося, як «сесь» і «схизма». Таким чином, проект унії на який погодилися митрополит М. Рогоза і єпископи, про який писав князь К.-В. Острозький і який в багатьох аспектах був розроблений І. Потієм, виявився відкинутим. Компроміс у тому вигляді, на який спиралися православні, не відбувся [Пекар, 1996, с. 168].

У середині травня 1596 р. І. Потій повернувся з Риму. Існують свідчення, що він відслужив служби в Бересті і Володимирі, пропагуючи унію, об'їхав єпархію. Зрештою, він скликав у Бересті єпархіальний синод, в якому взяло участь більше ста священників. Через рік після Берестейського собору І. Потій скликав у Бересті черговий синод єпархіального духівництва (липень 1597 р.) на якому повідомив про свою рішучість в обстоюванні унії. Віднині висвячуватись мали лише священники, вірні уніатському єпископові. Того ж року він заснував уніатську школу при Володимирському соборі, забезпечивши її прибутками Спаського монастиря. І. Потій опікувався цією школою і пізніше: 19 квітні 1609 р. він записав на її потреби 3,5 тис. злотих щорічно. Другим важливим кроком ієрарха у Володимирі було реформування соборного капітулу за зразком католицької церкви. Володимирський

капітул загалом підтримував І. Потія в його уніатських заходах. У своїй єпархії владики діяв досить рішуче: виселяв і виганяв непокірних ченців і священників. У джерелах зафіксовано його напади на Іллінську і Василівську церкви Володимира [Пигулевская, 2001, с. 101].

Складними були стосунки І. Потія з князем К.-В. Острозьким, особливо після Берестейського собору 1596 р. 3 червня 1598 р. владики написав до нього знаменитого листа, в якому виступив з догматично-богословським поясненням Берестейської унії, критикою кризових явищ православ'я, звинуваченнями старого князя в розірванні вчиненої злуки з Римом. У листі є чимало погроз, автор намагається зняти з себе провину за міжконфесійний розбрат, проте він готовий до продовження переговорів з князем, який, як відомо, відмовився від будь-яких подальших контактів з І. Потієм [Потій, 1903, с. 505].

Наведені факти ілюструють конфесійну боротьбу в українському суспільстві наприкінці XVI – на початку XVII ст., в умовах якої відбувалося становлення уніатської церкви. Треба сказати, що однією із найголовніших перешкод на шляху переходу церков на унію навіть у тих єпархіях, єпископи котрих прийняли унію, було магнатсько-шляхетське патрональне право, юрисдикція котрого поширювалась, вочевидь, на значну частину церков і монастирів. Волинська шляхта і магнатерія чинила спочатку впертий опір І. Потієві, а духовництво, підкоряючись волі світських патронів, боялось приймати унію всупереч духовній владі. Вочевидь, І. Потієві вдалося все ж таки частково зламати опір волинської еліти, в результаті чого відбулись відомі акції масового переходу на унію в 1598 р. [Плохій, 2001, с. 172].

В 1599 р. після смерті митрополита М. Рогози І. Потій став Київським уніатським митрополитом. Цей рік безумовно знаменує перелом в біографії І. Потія, бо він з 1599 р. стає послідовним, енергійним та навіть войовничим служителем унії. Свою боротьбу з противниками унії він розпочав у Вільно, де проповідував С. Зизаній. Він відмовлявся підкоритися І. Потію. Митрополиту донесли, що С. Зизаній веде проповідь з відома Віленського братства, яке поряд із Львівським, було найбільш впливовим на території Речі Посполитої. На С. Зизанія було скоєно напад. Після цього проповідник змушений був втекти з міста. Незабаром І. Потій, виманивши членів братства за межі Троїцького монастиря, опечатав двері церкви, де проповідував С. Зизаній, а потім відняв у братства двох священників, які його представляли [Пекар, 1996, с. 179].

Своєю грамотою від 29 вересня 1599 р. король Сигізмунд III розпорядився, що віднині І. Потію підсудні всі віленські православні. І. Потій вимагав від віленського протопопа І. Парфеновича навести порядок і якнайшвидше надіслати інвентар всіх митрополичих прибутків, які: «в мeste Виленском на митрополита належат» [Пекар, 1996, с. 180].

Одним із важливих аспектів діяльності І. Потія стала його боротьба за розширення сфери впливу уніатської церкви в Україні. Хоч Київська митрополія і перейшла після Берестейського собору під юрисдикцію уніатського митрополита, проте Київ не став його резиденцією. І. Потій, як і перед тим М. Рогоза, не ризикував з'являтися в Києві. За деякими свідченнями він зміг відвідати Київ лише після смерті В.-К. Острозького наприкінці 1608 р. Проте це не дуже сприяло поширенню тут унії, оскільки Києво-Печерська Лавра – одна з найголовніших київських святинь – так і не підкорився митрополитові. Якщо в Києві позиції І. Потія були досить слабкими, то на

території Київського Полісся йому вдалося заволодіти кращими волостями та угіддями Печерського монастиря, в тому числі й землями так званої Тетерівської волості, поблизу котрої знаходилось село Потіївка. Джерела початку XVII ст. стверджують, що село було митрополичим маєтком. Враховуючи те, що Потіївка була заснована напередодні Берестейської унії, а також наявність неподалік сіл з локальними назвами, приходимо до висновку, що пам'ять про І. Потія була увічнена в поліській топоніміці [Пекар, 1996, с. 181].

В період свого перебування на митрополичій посаді І. Потій намагався утихомирити бунтівне духовенство, яке не бажало коритися унії та покращити становище уніатської церкви. Це ми можемо прослідкувати в листах І. Потія до короля Сигізмунда III. Таких листів є п'ять і датовані вони 22 квітня 1602 р., 29 квітня 1602 р., 16 грудня 1603 р., 2 березня 1604 р. і 25 квітня 1604 р. Як бачимо, всі вони написані протягом перших п'яти років перебування І. Потія на посаді.

За тодішньою традицією, у своїх листах І. Потій шанобливо звертався до короля, дякуючи йому за оборону і підтримку унії і молячись за його здоров'я. В уніатській митрополії на початку XVII ст. не було спокою. Спричинила таку ситуацію, як відомо, релігійна боротьба, викликана Берестейським собором 1596 р. 22 квітня 1602 р. митрополит І. Потій писав про значну активність православних, які так «затиснули» уніатів, що їх ієрархія перетворилась у пастирів «лише з титулу» [Сінкевич, 2009, с. 190].

У листі від 29 квітня 1602 р. І. Потій скаржився, що чимало священників, отримавши королівське грошове забезпечення і обіцяючи бути «послушними в унії», а також склавши присягу митрополитові, поверталися в православ'я і ставали лютими ворогами унії. Подаючи королеві кандидатів на заміщення вакансій, І. Потій запропонував нововведення: кожний кандидат, який звертався до монарха Речі Посполитої за грошима, зобов'язувався залишити в королівській канцелярії відповідний борговий запис [Сінкевич, 2009, с. 191].

У своєму листі до канцлера Великого Князівства Литовського Л. Сапєги І. Потій вказав, що економічне становище митрополії могло бути кращим. Навіть вірна йому Володимиро-Берестейська митрополія давала доходів стільки, що їх ледве вистачало на утримання митрополичого двору в Новогрудку. Головною причиною цього він вважав існування засилля світських патронів [Сінкевич, 2009, с. 192].

У листі від 16 грудня 1603 р., що був написаний І. Потієм у зв'язку з появою після смерті єпископа Д. Збируйського вакансії на Холмську кафедру, з'ясувалося, що король С. Баторій віддав єпархіальне майно белзькому воєводі. Холмський владика помер у великих злиднях. До того ж, за перехід до унії його зневажав посполитий люд. Відтак не знаходилося охочих посісти кафедру. Тому І. Потій запропонував на кафедру шляхтича І. Андрієвського, надавши йому позитивну характеристику: «добра людина, прихильний до святої єдності, хоч не літерат бо з цим на Русі дуже важко, чесний шляхтич». Також у цьому листі митрополит просив допомоги для його знайомого священника з Дубна. Ласка короля, на його думку, мала «примножить охоту» до унії [Сінкевич, 2009, с. 193].

У листі від 2 березня 1604 р. І. Потій повернувся до питання патронату, наголосивши, що все церковне добро перебувало в руках світських людей. У попередньому листі митрополит просив короля вплинути на вдову белзького воєводи, однак марно: у березні 1604 р. справа не зрушила з місця, оскільки воєводина

не бажала поступатися орендою. І. Потій пригадав, що ще в «схизмі», тобто в православ'ї, церква «терпіла муку неласки своїх панів», які нічого не залишали для неї. Не покращилася ситуація і після Берестейського собору, тому митрополит вимагав змін [Сінкевич, 2009, с. 194].

У листі від 25 квітня 1604 р., митрополит зазначив, що після Берестейського собору не виправдав сподівань полоцький владика Г. Брільницький, тому І. Потій змушений був ужити щодо нього адміністративно-репресивні заходи [Сінкевич, 2009, с. 195]. Також у цьому листі був запропонований варіант вирішення локального конфлікту – суперечки між єпископами К. Терлецьким та І. Гоголем за контроль над Кобринським монастирем, що знаходився на Турівщині, яка перейшла від луцького до пінського владцтва. Згідно пропозиції король мав написати спеціальне звернення до обох владик [Сінкевич, 2009, с. 196].

У листах І. Потія до Л. Сапєги за 1612 р. митрополит вказував на те, що економічна ситуація всередині уніатської церкви не змінилася: вона продовжувала перебувати у скрутному становищі. Також І. Потій скаржився на те, що учасники сеймів 1607 р. та 1609 р. були змушені піти на поступки православним. Білоруські єпархії, які спершу підтримали унію, після проведення засідань сеймів припинили коритися митрополиту. І. Потій вказував на те, що якш спершу центром «схизми» було Вільно, то тепер став Мінськ [Мицик, 2003, с. 73].

На початку XVII ст. І. Потій одночасно мав кілька судових справ із православними. Деякі з них завершувалися у Головному трибуналі, причому не завжди на користь митрополита. У зв'язку з цим І. Потій вимагав передання справ про непокору священників у відання його митрополичого суду, або ж, принаймні, розгляду їх спільно з представниками католицької ієрархії. Проте вимоги І. Потія були безпідставними. Православна сторона вдало (і цілком справедливо) заперечувала компетентність змішаного суду у справах власної церкви і тому заздальгідь відмовлялася коритися трибунальським декретам. До прикладу, Києво-Печерським монастир не визнав жодного рішення короля, чи Головного трибуналу у справах з І. Потієм [Пекар, 1996, с. 195].

В цій боротьбі проти світського патронату І. Потій звертався до Я.-П. Сапєги з приводу того, щоб канцлер переглянув 32 артикул Третього Литовського Статуту, який нібито неправильно тлумачився членами Головного Трибуналу [Мицик, 2003, с. 79].

Треба детальніше зупинитися на цьому моменті. Артикул 32 «О довоженъє справедливости в кривдах светских з станы духовными, также духовным станы светскими» визначав правову юрисдикцію духовних судів і порядок подання апеляцій. В артикулі зазначалося, що у разі подання апеляції до трибунального суду, до його складу мали входити три представники від духовенства і така ж кількість світських осіб. Якщо трибунальний суд не був спроможний вирішити конфлікт, справа надсилалася монарху. Духовенство зобов'язувалося, за встановленим порядком, «усправедливитися людем светского стану», тобто, воно було підзвітне світським особам. Дане формулювання турбувало І. Потія з огляду на встановлення вищості світського суду і пріоритету (заледве означеного) світської влади над церквою. Тому митрополит наполягав на зміні формулювання артикулу. У правовій литовській літературі відсутня інформація з приводу внесення будь-яких правок до Литовського Статуту в цей час. Але слід зазначити, що робота велася і очолював цю комісію

Л. Сапега [Мицик, 2003, с. 97-110].

Висновки. Отже, у світському житті І. Потія були дві визначні особи: М. Радзивіл та князь К.-В. Острозький. Перший допоміг йому отримати освіту та схилив його до зміни віросповідання на кальвінізм, хоча сам І. Потій вважав цей крок «помилкою молодих літ», а інший став його патроном та одноступцем в низці важливих питань. Також І. Потій проявив себе як військовий в Лівонській війні, а також у ролі дипломата. Він очолив місію до Москви, де ймовірно впевнився в тому, що Московська церква в його бачення православно-католицької унії не входить. Цей період життя І. Потія ознаменувала жахлива трагедія, яка вплинула на його подальшу долю – смерть дружини.

Наступний етап життя І. Потія характеризується тим, що він приймає активну участь у підготовці церковної унії. Недарма, М. Грушевський назвав його «творцем унії». Саме в цей період І. Потій обіймає посаду єпископа Володимирського та Берестейського. На території свого єпископства він займався тим, що пропагував унію та усував з посад непокірних релігійних діячів. Також цей період ознаменувався остаточним розривом з князем К.-В. Острозьким, адже їхні погляди на унію не збігалися, хоча в кінцевому варіанті документа, який був відправлений І. Потієм в Рим, положення про збереження православного обряду, котрі завзято захищав К.-В. Острозький, таки знайшли місце, тоді як бажання князя про приєднання до унії Московської Православної Церкви були відкинуті. За час свого перебування на митрополичій посаді, яку І. Потій зайняв в 1599 р. після смерті М. Рогози, він наполегливо займався розбудовою унійної церкви. Період його митрополичої діяльності ознаменувався низкою судових позовів до православних, що зумовило передачу ним клопотання канцлеру Л. Сапезі про зміну положень Литовського Статуту. Саме в цей період І. Потій розпочав активно протистояти братствам не лише на сторінках своїх релігійних праць, а й наяву. Так, він відібрав у Віленського братства їх монастир та критикував Л. Зизанія, який це братство представляв. Також цей період життя І. Потія характеризувався активним листуванням з королем, яке позначено стурбованістю митрополита незадовільним економічним станом церкви, критикою К. Терлецького та бажанням збільшення свого доходу за рахунок встановлення контролю над Києво-Печерською Лаврою.

Список використаних джерел та літератури

- Дмитриев М. В., 2003. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии*, Москва: Издательство МГУ.
- Дмитриев М. В., 1996. Посольство Ипатия Потия и Кирилла Терлецкого в Рим в 1595 – 1596 годах, *Славяноведение*, 2, 3-21.
- Дмитриев М. В., 1999. *Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря*, Москва: Издательство МГУ.
- Мицик Ю. А., 2000. Листи Іпатія Потія до Льва Сапіги, *Католицький щорічник*, 1, 73-204.
- Назарко І. І., 1962. Іпатій Потій (1600 – 1613), *Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси*, 7-15.
- Пекар А., 1996. Іпатій Потій – провісник з'єдинення, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, XV, 145-247.
- Пигулевская И. С., 2001. Киевский митрополит Ипатий Потий (1541 – 1613), *Славянский альманах*, 7, 97-117.
- Плохій С. М., 2006. *Наливайкова віра: козацтво та релігія ранньомодерної України*, Київ: Видавництво «Критика».

Плохий С. Н., 1989. *Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.*, К.: Издательство «Высшая Школа».

Потій І., 1995. Матеріали до антології «Іпатій Потій. Українські гуманісти епохи Відродження», *Українські гуманісти епохи Відродження*, 2, 101-171.

Сеник С., 1995. Два Митрополита – Потій та Рутський, *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*, 137-148.

Сінкевич Н., 2009. Неопубліковані листи Іпатія Потія – ще одне джерело до історії Київської митрополії початку XVII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 24, 190-198.

References

Dmitriev M. V., 1996. Posol'stvo Ipatiya Potiya i Kirilla Terleckogo v Rim v 1595 – 1596 godah [Embassy of Hypatius Potius and Cyril Terletsky to Rome in 1595 – 1596], *Slavyanovedenie*, 2, 3-21. [in Russian].

Dmitriev M. V., 1999. *Uniya i porozhdennye eyu konflikty v osmyslenii liderov uniatskogo lagerya [Union and the conflicts generated by it in the understanding of the leaders of the Uniate camp]*, Moskva: Izdatel'stvo MGU. [in Russian].

Dmitriev M. V., 2003. *Mezhdru Rimom i Car'gradom. Genezis Brestskoj cerkovnoj unii [Between Rome and Constantinople. Genesis of the Brest Church Union]*, Moskva: Izdatel'stvo MGU. [in Russian].

Mytsyk Yu. A., 2000. Lysty Ipatiiia Potiia do Lva Sapihy [Letters of Hypatius Potius to Leo Sapiga], *Katolytskyi shchorichnyk*, 1, 73-204. [in Ukrainian].

Nazarko I. I., 1962. Ipatii Potii (1600 – 1613) [Hypatius Potius (1600 – 1613)], *Kyivski i Halychki mytropolyty. Biohrafichni narysy*, 7-15. [in Ukrainian].

Pekar A., 1996. Ipatii Potii – provisnyk ziedynennia [Hypatius Potius is the forerunner of the union]. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, XV, 145-247. [in Ukrainian].

Pigulevskaya I. S., 2001. Kievskij mitropolit Ipatij Potij (1541 – 1613) [Metropolitan of Kiev Hypatius Potiy (1541 – 1613)], *Slavyanskij al'manah*, 7, 97-117. [in Russian].

Plohij S. N., 1989. *Papstvo i Ukraina. Politika rimskoj kurii na ukrainskikh zemlyah v XVI – XVII vv. [Papacy and Ukraine. The policy of the Roman curia in the Ukrainian lands in the 16th – 17th centuries]*, K.: Izdatel'stvo «Vysshaya Shkola». [in Russian].

Plokhii S. M., 2006. *Nalyvaikova vira: kozatstvo ta relihiia rannomodernoï Ukrainy [Nalyvaykos faith: Cossacks and religion of early modern Ukraine]*, Kyiv: Vydavnytstvo «Krytyka». [in Ukrainian].

Potii I., 1995. Materialy do antolohii “Ipatii Potii. Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia” [Materials for the anthology “Hypatius Potius. Ukrainian humanists of the Renaissance”], *Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia*, 2, 101-171. [in Ukrainian].

Senyk S., 1995. Dva Mytropolyta – Potii ta Rutskyi, *Istorychnyi kontekst ukladennia Beresteiskoi unii i pershe pouniine pokolinnia [Two Metropolitans – Potii and Rutskyi]*, 137-148. [in Ukrainian].

Sinkevych N., 2009. Neopublikovani lysty Ipatiiia Potiia – shche odne dzherelo do istorii Kyivskoi mytropolii pochatku XVII st. [Unpublished letters of Hypatius I. Potius - another source for the history of the Kyiv metropolitanate in the early XVII century], *Lavrskiy Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*, 24, 190-198. [in Ukrainian].

HYPATII POTII IN LOCAL AND RELIGIOUS LIFE OF UKRAINE ON THE BORDER OF XVI – XVII CENTURIES

Viktor Shupyk

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The article considers and analyzes the secular and spiritual life of a prominent Ukrainian polemicist writer, co-founder of the Union Church, Kyiv and Galician Greek Catholic Metropolitan Hypatii Potii. Its role in the creation of the union idea is characterized. The spiritual-religious phenomenon, philosophical and moral-ethical dogmas of Hypatii Potii are considered as a unique figure in the history of Ukraine and the whole of Central and Eastern Europe. The reasons and course of Hypatius Potii's open speeches against opponents are being clarified. Also, the political processes that took place in the early modern Rzeczpospolita can be traced on the example of the multi-vector activity of Hypatii Potii. It is established that during his tenure in the metropolitan position, which Hypatii Potii took in 1599 after the death of Mykhailo*

Rogoza, he pursued a policy of active implementation of the union. The period of his metropolitan activity was marked by a number of lawsuits against the Orthodox, which led to his transfer of a petition to Chancellor Lev Sapieha to change the provisions of the Lithuanian Statute. Hypatii Potii began to actively oppose the fraternities not only in the pages of his religious works, but also in reality. Yes, he took away their monastery from the Vilnius Brotherhood and criticized Lavrentii Zizanii, who represented this brotherhood. Also, this period of Hypatii Potii's life was characterized by active correspondence with the king, which was marked by the metropolitan's concern about the unsatisfactory economic condition of the church and the desire to increase his income by establishing control over the Kyiv-Pechersk Lavra.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Brest Union, Greek Catholic Church, metropolitan, metropolitan activity, union project.

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.03>
УДК 94:271.22[:929](477) «1596-1647»

МИТРОПОЛИТ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПЕТРО МОГИЛА

Грищенко Владислав Дмитрович

студент магістратури,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: 17if.v.grishenko@std.npu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

***Анотація.** У запропонованій статті через призму ретроспективного аналізу низки інформаційних джерел розглядається визначний внесок Петра Могили у відновлення та реформування Української Православної Церкви, його вклад у створення стійкої духовної організації, також визначна культурно-освітня діяльність митрополита. Проаналізовані окремі теорії походження, ранні роки Петра Могили, його поступове духовне зростання під впливом Йова Борецького та перехід з світського життя в черничий сан. Різносторонньо розглянуті різні віхи життя Петра Могили: світське, чернече, архімандритське та митрополиче. Розглянута велика роль митрополита у створенні на базі Київської колегії та братської колегії «Могилянської колегії», яка сприяла відродженню в Україні теологічно-наукової діяльності. Охарактеризована церковна, освітня та культурна діяльність Петра Могили, спрямована на захист українських національних інтересів. Розглянуто участь Петра Могили в організації церковного життя, зокрема у відбудові та реставрації старовинних церков, повернення в лоно церкви відібраної церковної власності. Проаналізовано аспекти внутрішньої політики Речі Посполитої, що призвели до легалізації Української Православної Церкви, визначено роль в цих процесах Петра Могили як культурно-релігійного діяча. У контексті легалізації православної церкви в Речі Посполитій були розглянуті реформи адміністративно-організаційного порядку, роль митрополита в примиренні та унормуванні відносин з іншими церквами. Доводиться, що факт легалізації православної церкви став підосовною для розгортання козащини. Зроблено висновки щодо значення Петра Могили у досягненні його головної мети – відродження Української Православної Церкви в Речі Посполитій.*

***Ключові слова:** Петро Могила, Україна, Українська Православна Церква, релігійна діяльність, просвітництво, православ'я.*

Постановка проблеми. Перебуваючи в орбіті західноєвропейських культурних впливів, українська духовна та інтелектуальна еліта ранньомодерної доби формувала фактично стиль мислення і стиль життя тогочасної політичної еліти та суспільства загалом. З огляду на сказане важливою видається потреба осмислення особи Петра Могили у контексті цивілізаційної моделі розвитку України у складі Речі Посполитої, органічними елементами якої була церква, освіта, культура та держава.

Мета. У запропонованій статті досліджуються напрями діяльності Петра Могили, встановлюється місце і роль митрополита у суспільно-політичному та культурно-релігійному житті України першої половини XVII ст.

Історіографічний огляд. Дослідження постаті Петра Могили є доволі об'ємною справою внаслідок всебічного вивчення його діяльності як українськими, так і зарубіжними істориками. Серед відомих українських науковців, які займалися

вивченням історії всебічної діяльності Петра Могили, потрібно зазначити М. Грушевського, А. Жуковського, І. Нечуй-Левицького [Грушевський, 1925; Жуковський, 1997; Нечуй-Левицький, 1875].

Виклад основного матеріалу. Народився Петро Могила за даними біографа і дослідника Степана Голубева 21 грудня 1596 р. в родині молдавського господаря Симеона й угорської князівни Маргарети. Рід Могил, як то склалося ще з давнини, виводився від найвіддаленіших часів, про що свідчать дві теорії [Голубев, 1883, с. 7-8].

Перша теорія належить перу польських істориків, які вважали родоначальником роду Могили – Муція Сцеволу. Його нащадки нібито перейшли з Італії в Грецію, а з неї в Молдавію. К. Несецький пише: «Могила – шляхетське ім'я, здобуте в Бессарабії або в Дакії, де панує слов'янська мова, означає могилу або яму, в яку складають тлінні останки забитих дружинників або воїнів. А будучи нащадком родити Муція, найбільшої та найвизначнішої у ділі Марса (воєнному), він став своїм грізним мечем бити багато ворогів своєї батьківщини і як визначний воїн заповнив береги Дунаю могилами ворогів і прийняв ім'я Могили» [Голубев, 1883, с. 1-3].

Друга теорія румунського походження намагається вивести родовід Могил з кінця XV ст. Молдавський літописець І. Некульче зазначає: «В боротьбі проти угорців, в 1486 р., молдавському воєводі Стефанові Великому забили коня. Один з його достойників, Пуріче (що означає вош), йому запропонував свого коня, а тому, що Стефан був малий ростом, Пуріче став на коліна, щоб допомогти воєводі осідлати. Стефан Великий винагородив Пуріче – одного з предків Петра Могили – і назвав його Могилою, бо він перетворився для нього в могилу і допоміг вийти з критичного становища» [Голубев, 1883, с. 3-4].

Проте обидві теорії зводяться до одного – пошуку найстарішої згадки про родоначальника роду та пояснення назви прізвища Могила.

Щоб закріпити свої родові зв'язки з польською стороною, династія Могил віддавала своїх дочок за синів магнатів Потоцьких, Вишневецьких, Корецьких, Пржерембських – польських або сполячених родів. Тож, політичну діяльність династія Могил здійснювала за підтримки польського короля і через цю односторонню орієнтацію не змогла довго втриматися на румунському престолі [Жуковський, 1997, с. 40].

Після смерті батька Петра Могили Симеона та приходу в кінці 1607 р. до влади в Молдавії Кантемира Мурзи, який вороже ставився до династії Могил, родина переїхала до Польщі, де їх дружньо прийняли родичі – князі Стефан Потоцький, Самуїл Корецький та Михайло Вишневецький. Серед прибулих був і 11-річний Петро Могила [Єгорова, 2014, с. 58].

Через брак достовірної інформації про світське життя Петра Могили потрібно зазначити, що більшість вчених висувують різні гіпотези щодо його ранньої біографії. Вони базуються на сімейній традиції шанування Могилами православ'я, існуванні тісних дружніх зв'язків між родиною Могил і Львівським братством та його школою [Голубев, 1883, с.16-21].

Початкову освіту Петро Могила ймовірно здобув у Львівській братській школі. Продовжити навчання здібний учень міг у вищих школах Польщі та Західної Європи. Петро Могила опанував досконало українську, польську, румунську, латинську і грецьку мови, здобув загальну світську освіту, а згодом і релігійну [Голубев, 1883, с.19].

Після здобуття освіти Петро Могила за тодішньою традицією розпочав службу при дворі одного з магнатів, де накопичував знання з військового («лицарського») мистецтва, опановував шляхетні звички. Опікуном для Петра Могили став коронний канцлер і гетьман Станіслав Жолкевський [Голубев, 1883, с. 47]. Більшість дослідників вважають, що вплив Станіслава Жолкевського – людини щирої, безпосередньої, глибоко релігійної і патріотичної на молодого Петра Могили був позитивний. Про перебування Петра Могили в Жовкві свідчить те, що він здобув тут собі деякі маєтки ще напередодні своєї церковної кар'єри [Жуковський, 1997, с. 48-49].

Після смерті свого опікуна Петро Могила мав за протектора великого гетьмана литовського Хоткевича з яким брав участь у Хотинській битві. Думки про роль Хотинської битви в становленні Петра Могили є доволі різними. Деякі історики зазначають, що Петро Могила докладав неймовірних зусиль, щоб довести полякам своє лояльне ставлення до Речі Посполитої, оскільки частина польської шляхти ставилася вороже до його родини. Цю саму думку підтверджують і румунські історіографи [Жуковський, 1997, с. 50-51].

Смерть Станіслава Жолкевського, стала для Петра Могили приводом до переселення на Київщину [Голубев, 1883, с. 54-55]. Петро Могила почав часто відвідувати Київ, починаючи з 1622 р., а після цього впродовж 1624-1627 рр. приїздить на свято Успіня Богородиці. Також в цей час Петро Могила придбав в околицях Києва чималі маєтки, зокрема Рубежівку. В Києві Петро Могила відвідував митрополита Йова Борецького з яким здружився і який став його духово-релігійним провідником [Замлинський, 1993, с. 257].

Питання вибору нового архімандрита для Печерської Лаври стало актуальним після смерті Захарія Копистенського 8 квітня 1626 р. [Білодід, 1993, с. 67]. Обрання нового архімандрита відбулося аж 1628 р. Таким чином, через опір ченців Лаври посада архімандрита тривалий час залишалася вакантною [Білодід, 1993, с. 67].

Проте, попри опір, 6 вересня 1627 р. в Житомирі було скликано провінціальний сеймик, на якому Петра Могили обрали архімандритом. Цей вибір був затверджений 29 листопада 1627 р. королівською грамотою Сигізмунда III [Жуковський, 1997, с. 56].

Своєму успіху Петро Могила завдячував Йову Борецькому, який мав великий вплив на лаврську братію, а особливо на київську шляхту. Не меншу роль в обранні відіграли впливові польські магнати, які перебували у дружніх відносинах з родичами Петра Могили, про що згодом згадував сам майбутній митрополит [Жуковський, 1997, с. 56-58].

На думку дослідників, висвячення Петра Могили відбулося у грудні 1627 р. Тоді йому виповнилось тридцять років. У такому ранньому віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше. Очевидно цьому сприяла низка обставин: підтримка Йова Борецького і впливових шляхетських сімей, які сповідували православну віру, його попереднє чернецтво, яке позитивно вплинуло на лаврську братію. Не останню роль відіграло й особисте багатство претендента, яке вселяло надії братії на те, що це буде на користь Печерській лаврі, де Петро Могила, очевидно, 1625 р. постригся у ченці [Замлинський, 1993, с. 257].

Що стосується питання тривалості перебування Петра Могили в статусі звичайного ченця, то Степан Голубев вказує, що Петро Могила прийняв чернецтво в 1627 р. [Голубев, 1883, с. 57-58].

Після отримання в управління Києво-Печерської Лаври, Петро Могила намагався покращити становище православних на українських землях під владою Речі Посполитої. Він зосередив свою увагу насамперед на покращенні стану самої Лаври, роблячи подвійні заходи: сприяв поверненню монастирю колишньої власності; прагнув виховати й вишколити ченців монастиря, щоб за їх допомогою створити осередок освіти та науки [Жуковський, 1997, с. 58].

Що стосується зв'язків з московською церквою, слід зазначити, що вони були мінімальні [Липинський, 1933, с. 76]. Московії на той час було не до київських справ, тим більше що висвячення київської ієрархії було поза юрисдикцією московської церкви [Замлинський, 1993, с. 258].

Крім цього Петру Могилі довелося з самого початку включитися в загальноцерковні справи. Ним була здійснена чергова спроба релігійного примирення з уніатами. Петро Могила прагнув увійти до кола тих представників української православної церкви, які намагалися припинити протистояння між уніатами і православними та розробити план примирення між роз'єднаними церквами [Жуковський, 1997, с. 58].

Продовжуючи боротьбу за повернення монастирських маєтків, що були відібрані раніше, Петро Могила поставив цю справу на більш практичний шлях. Відмовившись від судових процесів, він розпочав використовувати ті ж самі методи що і його супротивники, коли вони їх забирали. Він силою захоплював відібрані маєтності, інколи використовуючи для цього козаків. Врешті-решт такі методи виявились ефективними. Лаврі вдалося повернути багато забраних маєтків [Жуковський, 1997, с. 64].

Як зазначає Степан Голубев: «Для Петра Могили лаврські багатства мали ціну і значення переважно тому, що в них він бачив тверду опору для боротьби з могутнім противником православ'я. Для нього чернече життя – це досконалість християнського життя. Тому він був дуже суворим до підлеглих йому ченців, від яких вимагав досконалої дисципліни, повного самовідречення, беззаперечного підпорядкування волі настоятеля» [Голубев, 1883, с. 318].

З приводу силового аспекту повернення церковних маєтностей Світлана Візер пише: «Архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила озброїв більше тисячі монастирських селян і, запросивши для керівництва сто п'ятдесят запорожців, напав на маєток уніатського митрополита Й. Рутського. Запорожці тримали село в облозі протягом тижня, а селяни архімандрита тим часом частково зібрали, частково знищили хліб на полях та порубали бортні дерева» [Візер, 2002, с. 48].

За непокору або невиконання обов'язків з боку ченців Петро Могила не обмежувався моральними доганами, а й застосовував сурові заходи. Наприклад сучасник Йоахим Єрлич, розповідав про таке: «Задумавши заснувати у Лаврі вищу школу, Петро Могила вибрав для неї приміщення при Троїцькому монастирі, де жили старі й хворі ченці. Тож, потрібно було переселити німецьких монахів до іншого місця. Проте вони на чолі з своїм ігуменом Арсенієм розпочали чинити опір печерському архімандритові. Це дуже розгнівало Петра Могилу. Він забрав у непокірного ігумена гроші та все майно, наказав його бити й опісля ув'язнив. Від тих побоїв ігумен помер. Так само архімандрит вчинив і з іншими ченцями, що опиралися його волі [Жуковський, 1997, с. 65].

Петро Могила зробив значний внесок у відродження величності Лаврського

монастиря. Для цього він звернувся з листами до царя Михайла Федоровича (лист від 12.01.1628) і до Львівського братства (лист від 20.01. 1628) з проханням про надання допомоги у відновлені найстарішої української святині. Петро Могила викупив всі коштовності й прикраси монастиря, які були віддані під заставу попередніми архімандритами, закупив багато інших предметів культового вжитку, оздобив печерську церкву та інші монастирські будови. Найбільшу увагу новий архіандрит присвятив справі печер, де спочивали Божі святі. Він реставрував печери, розширив і прикрасив церкву в них, спорудив для мощей нові гробниці й поставив над кожною написи [Жуковський, 1997, с. 67]

Могила надавав великої ваги друкарству. Розпочинаючи з 1633 р. він розширив друкарню, увів латино-польські шрифти. До того часу друкарня видавала тільки книги церковнослов'янським шрифтом. За перші п'ять з половиною років перебування на церковній посаді Петра Могили кївська друкарня видала близько 15 книг і брошур. Серед тих, які стосуються Петра Могили, особливу увагу потрібно приділити «Службнику» (1629 р.), який, спираючись на грецькі джерела, пояснював догматичні та обрядові аспекти літургії [Жуковський, 1997, с. 68].

У 1629 р. на Київському помісному соборі був схвалений до видання «Літургіаріон» Петра Могили. Це був службник, що містив догматичні й обрядові коментарі архімандрита. Це одна з найвизначніших праць Петра Могили, яка протягом понад двохсот років не втрачала свого значення. Окрім цього у редакції Петра Могили збереглася низка канонів і церковних співів, що частково увійшли до майбутніх лаврських видань. Ці невеликі твори, написані церковнослов'янською мовою, свідчать про неабиякий літературний хист Петра Могили [Єгорова, 2014, с. 60].

Заради підвищення авторитету православної церкви Петро Могила видав 7 січня 1629 р. спеціальну грамоту за якою всім священикам дав вказівки, щоб Богослужіння відбувалося урочисто і велично. Для цього він звернув увагу на молебні пісні, створив урочисті служби на день свята Києво-Печерської Лаври (15 серпня). Під впливом католицької церкви розпочав відправу в Лаврі великопісних пасій, але пристосованих до духу православного віровчення [Жуковський, 1997, с. 69].

Петром Могилою було зроблено багато заходів не тільки для укріплення самостійності Лаври, але також для поширення її впливів і на інші монастирі. З огляду на особливе місце і значення монастиря він надав йому титул «Велика Києво-Печерська Лавра», а собі назву «Великого Архімандрита». Митрополит Йов Борецький навіть надав Петру Могилі спеціальною грамотою уповноваження давати розпорядження в церковних справах під час поїздок по православних єпархіях [Жуковський, 1997, с. 69].

Найбільшою справою Петра Могили в чині архімандрита було перетворення лаврської школи у вищий навчальний заклад. До кінця XV ст. навчання в українських землях перебувало на низькому рівні. Тільки з появою єзуїтів, які вели широку пропаганду серед православного населення, провідна верства почала думати про потребу освіти. Внаслідок цього засновувалися школи, переважно при братствах, але вони не могли конкурувати з єзуїтськими. Насамперед братським школам не вистачало певної вимогливої системи викладання [Жуковський, 1997, с. 69].

Проте шкільні справи не давалися Петру Могилі легко. Спершу лаврські ченці виступили проти надання школі приміщень. Петру Могилі вдалося владнати цю

проблему, але, як тільки розпочалося навчання, противники Петра Могили стали вбачати у лаврській школі конкурента Київської братської школи [Єгорова, 2014, с. 59].

Здійснення цього плану Петро Могила почав відразу після зайняття Київської архімандрії; він попросив від Константинопольського патріарха «благословення, щоб завести в Києві латинські та польські школи, а до цього вислати здібних ченців у різні держави для навчання». Посилання Петром Могилою молоді за кордон і наміри відкрити у Лаврі вищу колегію не знайшла схвалення з боку киян. Тому ще до відкриття колегії члени братства й інші кияни звернулися до Петра Могили, щоб він не розділяв викладачів між двома колегіями та щоб професори підготовлені Петром Могилою викладали у братській школі. Такої ж думки був друг архімандрита митрополит Йов Борецький, який перед своєю смертю залишив духовний заповіт в якому застеріг Петра Могилу не організовувати для православних дітей ніяких шкіл, крім братських [Жуковський, 1997, с. 70].

Повернувшись до Києва й ознайомившись із заповітом свого померлого друга та духовного наставника Йова Борецького, Петро Могила вирішив виконати основний пункт його заповіту – об'єднати Лаврську школу з Київською Богоявленською школою [Єгорова, 2014, с. 59].

Зближення Петра Могили з Київським братством відбулося не тільки внаслідок заповіту митрополита Йова Борецького, але також завдяки певній дипломатичній комбінації, – Петро Могила хотів зайняти вакантне місце митрополита, а для цього йому потрібно була підтримка Київського братства. Проте коли кандидатура Петра Могили не пройшла, він в середині червня 1631 р. поїхав до Львова і там умовився з вченими професорами Львівської братської школи Іваном Трофимовичем і Сильвестром Косовим про те, що вони переїдуть викладати до школи в Лаврі. Також з Львова Петро Могила через лист просив Константинопольського патріарха благословення для відкриття школи, яке й отримав восени 1631 р. [Жуковський, 1997, с. 70-72].

У 1632 р. Петро Могила призначив ректором Лаврської школи Івана Трофимовича, а префектом Сильвестра Косова. Проте Петру Могилі довелося зустріти низку труднощів на своєму шляху. Насамперед вони були пов'язані з ченцями Троїцького монастиря, які не хотіли віддавати свого приміщення для школи, а згодом, коли вже почалося навчання в новій колегії, значний опір відчувався з боку київських містян і козацтва, які не з підозрою ставилися до львівських викладачів, вбачаючи у них прихильників унії [Жуковський, 1997, с. 72-73].

Під таким тиском Петро Могила мусив піти на поступки й надати свою згоду на об'єднання заснованої ним колегії з братською. До нашого часу дійшли три акти, які підтверджують це об'єднання. 1. Актовий запис від 30 грудня 1631 р., де мешканці та братчики київські, відправляють прохання про об'єднання колегій. 2. Грамота від 5 січня 1632 р. митрополита Ісаї Копинського та інших православних єпископів та духовенства, яка вказує про об'єднання з братською школою. 3. Лист гетьмана Івана Петражицького і всього запорізького війська від 17 березня 1632 р., в якому військо запрошує Петра Могилу заснувати школу при братстві, обіцяючи служити йому і стояти за нього до самої смерті. Таким чином, процес об'єднання навчальних закладів розпочався в кінці 1631 р., а завершився восени 1632 р. [Жуковський, 1997, с. 73].

Головною турботою Петра Могили було перетворення колегії у вищий

навчальний заклад, тобто в академію. Він намагався здобути від короля Владислава IV відповідну для цього грамоту. Владислав IV своїм привілеєм від 14 березня 1633 р. підтвердив заснування школи в Києві та заборонив мати в Києві латинські школи [Жуковський, 1997, с. 76].

У квітні 1632 р. помер король Сигізмунд III. За польським звичаєм, після смерті короля мав зібратися так званий конвокаційний сейм, на якому робився огляд діяльності попереднього короля та пропозиції щодо майбутнього королівства та обрання нового короля [Єгорова, 2014, с. 60].

В той самий час в Прилуках була скликана велика козацька Рада, яка обрала на сейм делегації. Петро Могила був делегований на сейм від імені митрополита Ісаї Копинського та всього православного духовенства. Завдання, що поклала Рада на Петра Могила полягало в боротьбі за права православної церкви в Речі Посполитій [Єгорова, 2014, с. 60].

Тогочасний релігійний поділ Польщі не давав жодній релігійній групі здобути більшість в сеймі, тому Петро Могила зрозумів, що для ведення боротьби проти католицько-уніатського союзу природним союзником будуть протестанти. Він зв'язався з князем Христофом Радзивілом, одним з найвпливовіших представників протестантів, та запропонував йому політичний союз, щоб «з'єднаними силами повернути те, що несправедливо і насиллям було відібрано» [Жуковський, 1997, с. 77].

Конвокаційний сейм розпочався 22 червня 1632 р. у Варшаві, на якому маршалком вибрали Христофора Радзивіла, який разом із представниками православної та протестантської сторони одразу заявив, що вони не приступлять до сеймових нарад, доки їм не забезпечать свободи віровизнання, тоді як протилежна сторона наполягала на тому, щоб релігійні питання відклали до елекційного сейму. Порозумівшись, обидві сторони передали свої вимоги сформовані в 14 пунктах, в якій вимагали повернення відібраних у православних і протестантів прав і зрівняння їх у статусі з католиками [Голубев, 1883, с. 470-476].

З метою розв'язання даного питання, польський уряд створив дві комісії: для вирішення вимог протестантів і православних. Православну комісію очолив король Владислав IV, її членами стали одинадцять визначних особистостей, одною з яких був Петро Могила. Його полемічним опонентом став уніатський митрополит Йосиф Рутський, дискусія з яким тривала не один день. Шукаючи політичного компромісу між сторонами, члени комісії опрацювали законопроект, який містив дев'ять пунктів [Голубев, 1883, с. 478-485].

Рішенням конвокаційного сейму не була повністю задоволена православна сторона, тому вона відразу почала приготування до виборчого сейму, в центрі котрого перебував Петро Могила, який розсилав листи по всіх руських воєводствах, які містили заклики до «всіх православних людей» не приймати умов компромісної угоди, а дочекатися виборчого сейму з метою здобуття відібраних прав [Жуковський, 1997, с. 79].

Виборчий сейм, що розпочався 27 вересня 1632 р., розпочався з поновлених дебатів. Зрештою, королеви Владислав підготував «Пункти заспокоєння руського народу», які повертали православним права, що були втрачені після Берестейської унії. Король Владислав IV виконав свою обіцянку і 13 листопада 1632 р. склав присягу виконати всі статті, прийняті на сеймі, за що від імені всіх православних йому подякували Петро Могила і Михайло Кропивницький [Голубев, 1883, с. 521-532].

«Пунктами заспокоєння народу руського» Православна Церква в Україні визнавалася повноправною з католицькою та уніатською, її ієрархія, досі не визнана, одержала державне схвалення. Крім посади митрополита, пункти передбачали існування в межах метрополії чотирьох єпархій і такої ж кількості єпископів, тобто Православна Церква України тепер мала створити визнану церковну одиницю, в яку входили б Львівська, Перемиська, Луцька і Мінська єпархії [Голубев, 1883, с. 534]. Таким чином, висвячена патріархом Теофаном ієрархія вважалася нелегітимною. Тому православні депутати напередодні виборів нового короля вирішили затвердити нову ієрархію, яку мав очолювати Петро Могила.

Вже 10 листопада 1632 р. король Владислав IV затвердив кандидатуру Петра Могили на посаді київського митрополита, а 14 березня 1633 р. [Нечуй-Левицький, 1975, с. 84].

Петро Могила подякував Владиславу за «розумне і справедливе рішення». Тим часом козаки й православне духовенство в один з останніх днів сейму прийняли рішення усунути з посади митрополита Ісаю Копинського «як людину стару й хворобливу» [Єгорова, 2014, с. 60].

Новообраний митрополит взяв курс на пошук компромісу та розв'язання проблем мирно, шляхом взаємних поступок. Ієрархія 1632 р. була шляхетського походження, обрана не собором світських і духовних представників, а тільки православними депутатами сейму. Петро Могила усвідомлював, що для повернення іміджу та могутності київській митрополії, потрібні молоді, енергійні, діяльні, що мають широкі зв'язки в державі, люди, які б могли твердо відстоювати надані православним права та відбивати напади з боку противників [Візер, 2002, с. 48-49].

Після затвердження нової православної ієрархії, 12 листопада 1632 р., король видав охоронну грамоту ректору Київської колегії Трофимову і настоятелю Кирилівського монастиря Леонтію на вільний проїзд до Константинополя з метою отримання від патріарха Кирила Лукаріса висвяти для Петра Могили. Водночас він прохав патріарха надати грамоту, яка усувала б з митрополії його попередника [Жуковський, 1997, с. 86].

12 березня 1633 р. Владислав затвердив митрополитом Петра Могилу. Королівською грамотою Петру Могилі віддавалася Києво-Софійська церква, утримувалася за ним і Києво-Печерська архімандрія, доручався нагляд над Пустинно-Микільським монастирем [Єгорова, 2014, с. 60].

Посольство Петра Могили було прийняте патріархом, який дав своє благословення. 28 квітня 1633 р. у Львові єпископ Єремія Тиссаровський, як екзарх Константинопольського патріарха, разом з трьома єпископами (Ісаком Борисковичем, Паїсієм Іполітовичем і Аврамієм Страгонським) висвятили Петра Могилу в сан митрополита. У Львові Петро Могила залишався близько двох місяців, готуючи свій переїзд до Києва. Звідси він розсилав по воєводствам повідомлення про те, що він згідно всенародного схвалення, за королівським привілеєм і патріаршим благословенням був обраний на престол київського митрополита [Жуковський, 1997, с. 86-87].

На 7 липня 1633 р. Петро Могила запланував в'їзд до Києва і посвячення собору Святої Софії [Жуковський, 1997, с. 87]. Ще перебуваючи у Львові, де відбулась його хіротонія, він наказав відібрати в уніатів собор Святої Софії. Так, 2 липня 1633 р. козаки захопили собор й інші сусідні церкви. Монахи Київського Пустинно-

Микільського монастиря свідчили, що митрополит за допомогою козаків заволодів монастирем [Візер, 2002, с. 49]. Цей крок вплинув як на православний люд так і на ворогів нового митрополита, якому було організовано тріумфальний в'їзд до Києва [Жуковський, 1997, с. 35-36].

З метою налагодження контактів з місцевим духовенством Петро Могила скликав дієцезіальний собор [Нечуй-Левицький, 1875 с. 88], а для примирення з козаками розпочав переговори, використовуючи при цьому свою харизму як головну зброю. Сам конфлікт з Ісаєю Копинським можна розглядати через призму ідеологічних розбіжностей всередині чернечої православної спільноти. Консервативна і ліберальна групи ворогували на полемічному рівні з проводу вектору розвитку. Ліберальне крило прагнуло піднести освітній рівень шляхом запозичення досвіду європейських університетів, наголошувало на потребі встановлення зв'язку з Європою, вважало прийнятним співіснування православної церкви з католицькою. На протигагу їм консервативна група заперечувала можливість встановлення будь-яких контактів з європейцями, вороже ставилася до світського спрямування освіти.

Очолити київську митрополію, Петро Могила побачив її в невтішному стані. Переслідування та невизнання з боку польської держави, уніатський розкол, який завдав глибоких ран, напівлегальне становище, надзвичайно низький рівень освіченості православного духовенства, брак дисципліни серед священників і ченців, протистояння між духовенством і братствами, а також наступ католиків, уніатів і державних установ поставило Петра Могила перед величезним викликом, зробивши відновлення Української Православної Церкви його покликанням [Жуковський, 1997, с. 91].

Петро Могила почав боротьбу за церковні землі. Він не чекав здійснення «Пунктів заспокоєння руського народу», а почав відразу силою повертати церковну власність. Він повернув у власність православної церкви не лише Києво-Софійський собор, а й храми Святого Миколая Десятинного, Святого Симеона і Святого Василя, що перебували в Києві. Невдовзі було створено комісію для розподілу церков між православними та уніатами [Жуковський, 1997, с. 91].

Завдяки роботі комісії православної стороні було передано низку храмів. Так, ще в 1633 р. їй було передано дві церкви в містечках Бельськ та Кліщелі. В Дорогочині православні отримали церкву Святого Спаса. В 1635 р. православним жителям Любліна було надано церкву Преображення Господнього, також зрівнювались права місцевих православних міщан з правами міщан-уніатів [Візер, 2002, с. 67].

Задля прискорення повернення відібраних церков, Петро Могила розіслав грамоти, в яких ухвалив рішення про богослужіння у відібраних церквах без їхньої освяти, не вважаючи їх оскверненими, а також віддячив всіх православних за їхню стійкість [Жуковський, 1997, с. 92].

Повернення церков посилювало розбрат між православними й уніатами, але зміцнило організаційну мережу православної церкви та сприяло єдності всередині православного крила, а найголовніше – здобуло для Петра Могили прихильність козацтва [Жуковський, 1997, с. 93].

Під час повстання 1637-1638 рр. взаємини митрополита з козацтвом значно загострились. Зрозуміло, що одним із гасел повстанців вже традиційно був заклик до боротьби за православну віру. Безпосередні дії теж були спрямовані проти

духовенства католицької та уніатської церков. Шимон Окольський, чернець домініканського ордену, військовий капелан, що супроводжував коронне військо під час каральної експедиції на Подніпров'я, підтверджував це у своєму щоденнику: «...вогонь загрожує костьолам, шабля ксьондзам та ченцям». На додаток, на козацькій раді осавул Черкаського полку звернувся до митрополита, «щоб він був з ними в православній християнській вірі й в злуці» [Візер, 2002, с. 50].

Православне духовенство не втручалось у військові дії, а київський митрополит виступив у якості миротворця. Воєвода Адам Кисіль звернувся до Петра Могили з проханням посприяти у заспокоєнні повсталих. Митрополит прислав до козацького війська двох ігуменів з листом, де просив козаків, щоб вони обіцяли служити церкві та «кров свою для нас проливати, не починати бунтувати, бо це не тільки може привести до загибелі й втрати вольності козацької, але й церкві велике руйнування завдати». Така поведінка митрополита в момент, коли козаки збиралися воювати за віру проти ляхів, тільки посилювала упередження проти нього [Візер, 2002, с. 50].

Паралельно з боротьбою за церковну спадщину та унормування правового становища православної церкви, Петро Могила розпочав широку відбудову і відновлення церков. Важко переоцінити роль митрополита Петра Могили у відбудові історичних пам'яток Києва княжої доби. Його реставраційна діяльність мала чітке бачення часів хрестителя Київської Русі великого князя Володимира Святославовича. Здобувши свого часу право на зайняті уніатами церкви, митрополит доклав багато зусиль для їхньої відбудови та реставрації, намагаючись, як йому здавалося, повернути їм вигляд часів Київської Русі [Жуковський, 1997, с. 94-97].

Розпочавши реформи церковно-релігійного життя ще за часів свого архімандритства, Петро Могила, вступивши на посаду митрополита, поширив їх на території всієї київської митрополії. Він продовжив здійснення заходів, які біли спрямовані на дисциплінування священнослужителів та покращення рівня духовної освіти. [Жуковський, 1997, с. 97].

Нагляд за священнослужителями здійснювали протоієреї за якими в свою чергу наглядали візитатори – найкращі вчені ченці. За католицьким зразком Петро Могила заснував в кінці 1634 р. – початку 1635 р., так звану консисторію, завданням якої було ведення слідства та церковного судочинства. Таким чином, духовенство не підлягало світському суду. Членами консисторії були найстаріші вчені ченці, всі рішення яких затверджував митрополит [Жуковський, 1997, с. 98-99].

Значною перешкодою на шляху реорганізації церкви стало право патронату, яке дозволяло магнатам втручатися у справи церкви на своїй території. Петро Могила вів боротьбу з цим правом, вимагаючи від магнатів шанування православної ієрархії та вмовляючи їм у висвячені недостойних кандидатур [Жуковський, 1997, с. 99].

Для проведення окреслених церковних реформ Петро Могила від початку свого правління в сані митрополита розпочав вимагати від патріарха Кирила Лукаріса надання грамоти, яка дозволила б набути митрополиту широких ієрархічних прав. Очікуючи отримання від патріарха подібних прерогатив, Петро Могила бажав унормувати діяльність братств і єпископату [Жуковський, 1997, с. 99].

Збільшення впливу братств сприяло втручання мирян у справи церкви, які намагалися підкорити собі духовенство. Проте Петро Могила вважав, що влада мирян не мусить перевищувати владу духовенства [Жуковський, 1997, с. 99].

З метою зміцнення православної церкви Петро Могила волів подолати

децентралізоване управління, що тривалий час існувало всередині церкви церковної влади, а також бажав досягти послуху єпископів. Отримавши повноваження митрополита, він намагався координувати діяльність окремих єпархій [Жуковський, 1997, с. 101].

В церковній адміністрації Петро Могила, за прикладом римо-католицької церкви, обстоював абсолютну, автократичну владу митрополита і єпископів, неприяно ставився до ідей народовладдя, обходив стороною претензії братств на участь у церковних справах і тримав їх в повній залежності до себе [Грушевський, 1925, с. 99].

Помер Петро Могила 11 січня 1647 р. У літопису Самійла Величка з цього приводу говориться: «Року від створення світу 7156, а від Різдва Хрестового 1647 в надвечір'я святого Василя помер, на немалий жаль усіх духовних і мирських малоросіян, православний архієпископ Київський і всієї Малої Росії митрополит, воєводич Молдавських земель, константинопольський екзарх, архімандрит печерський, фундатор латино-руських київських шкіл, титар Братської бібліотеки, преосвященний Петро Могила. Був він премудрий захисник і поширювач святого православ'я, бадьорий пастир словесного Христового стада, милостивий помічник бідних та жебраків і милосердний подавець. Його поховано того-таки року, 9 березня, у Великій Києво-Печерській церкві. А виповнилося йому на той час лише п'ятдесят» [Замлинський, 1993, с. 265].

Висновки. Проаналізувавши біографію Петра Могили, можна зробити висновок, що його церковна діяльність пройшла три стадії.

В перший так званий світський період, ключовим чинником було розширення зв'язків з митрополитом Йовом Борецьким, яке вплинуло на релігійний світогляд Петра Могили, який почав брати активну участь в церковних справах. Ця участь ґрунтовно змінила життєвий шлях Петра Могили, який покинув світське життя та отримав духовний чернечий сан.

Характеризуючи другий період, який охоплює перебування Петра Могили в статусі архімандрита Києво-Печерської Лаври, слід відзначити, що його діяльність переважно пов'язана з облаштування внутрішнього церковного життя. Значною справою цього періоду діяльності Петра Могили була культурно-освітня активність, яка пов'язана із заснуванням у Києві лаврської школи, а згодом, після об'єднання з братською, Могилянської колегії, яка стала найзначнішим навчально-науковим центром усієї Східної Європи. При колегії він згуртував визначних теологів і вчених, які з метою відродження теологічної думки та захисту православ'я створили впливовий науково-освітній осередок. Вся ця релігійно-культурна діяльність упродовж короткого терміну надала можливість Петру Могили вийти на передній план політики Речі Посполитої в релігійно-церковній сфері та отримати престол Київського митрополита.

Характеризуючи третій період діяльності Петра Могили, слід зазначити, що, перебуваючи на посаді митрополита, він продовжив свою попередню роботу з реформування церковного життя, поглибивши та розширивши її обсяг.

Чотирнадцятирічне перебування Петра Могили в сані митрополита надзвичайно піднесло авторитет Української Православної Церкви. Вона мала значний вплив не лише на українських землях Речі Посполитої, а й за її межами.

Список використаних джерел та літератури

- Білодід О., 1993. Загадка Петра Могили, *Київська Старовина*, 3, 56-69.
- Візер С., 2002. Православна церква і національно-визвольний рух в Україні у 30-ті роки XVII ст., *Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова*, 47, 47-52.
- Голубев С. Т., 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт ист. исследования)*, т. 1, К.
- Грушевський М.С., 1925. *З історії релігійної думки на Україні*, Львів.
- Єгорова В., 2014. Петро Могила та «Могилянська Доба»: історія та сучасність», *Вісник ПДАБА*, 12, 57-63.
- Жуковський А. І. 1997. *Петро Могила й питання єдності церков*, К.: Мистецтво.
- Замлинський В. 1993. *Історія України в особах: IX-XVII ст.*, К.: Україна.
- Липинський В., 1933. *Релігія і церква в історії України*, Львів: Дружина.
- Нечуй-Левицький І. С. 1875. *Унія і Київський митрополит Петро Могила*, К.: Тип. М. П. Фрица.

References

- Bilodid O., 1993. Zahadka Petra Mohyly [The mystery of Petro Mohyla], *Kyivska Starovyna*, №3, 56-69. [in Ukrainian].
- Golubev S. T., 1883. *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (Opyt ist. issledovaniya) [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla and his associates (Experience of historical research)]*, vol. 1, K. [in Russian].
- Hrushevskiy M.S., 1925. *Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini [From the history of religious thought in Ukraine]*, Lviv. [in Ukrainian].
- Lypynskiy V., 1933. *Relihiia i tserkva v istorii Ukrainy [Religion and the church in the history of Ukraine]*, Lviv: Druzhyna. [in Ukrainian].
- Nechui-Levytskyi I. S. 1875. *Unii i Kyivskiy mytropolyt Petro Mohyla [Union and Petro Mohyla Kyiv Metropolitan Ivan Levitsky]*, K.: Typ. M. P. Frytsa. [in Ukrainian].
- Vizer S., 2002. Pravoslavna tserkva i natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini u 30-ti roky XVII st. [The Orthodox Church and the national liberation movement in Ukraine in the 30s of the XVII century]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh statei NPU im. M.P. Drahomanova*, 47, 47-52. [in Ukrainian].
- Yehorova V., 2014. Petro Mohyla ta «Mohylianska Doba»: istoriia ta suchasnist» [Petro Mohyla and Mohyla Age: History and Modernity], *Visnyk PDABA*, 12, 57-63. [in Ukrainian].
- Zamlynskyi V. 1993. *Istoriia Ukrainy v osobakh: IX-XVII st. [History of Ukraine in persons: IX – XVII centuries]*, K.: Ukraina. [in Ukrainian].
- Zhukovskiy A. I. 1997. *Petro Mohyla i pytannia yednosity tserkov [Petro Mohyla and the question of the unity of churches]*, K.: Mystetstvo. [in Ukrainian].

METROPOLITAN OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH PETRO MOGYLA**Vladyslav Grishchenko**

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. In the proposed article, through the prism of retrospective analysis of a number of information sources, Petro Mohyla's outstanding contribution to the restoration and reform of the Ukrainian Orthodox Church, his contribution to the creation of a stable spiritual organization, as well as the outstanding cultural and educational activities of the Metropolitan are considered. Some theories of origin, the early years of Petro Mohyla, his gradual spiritual growth under the influence of Job Boretsky, and the transition from secular life to the monastic order are analysed. Various milestones in the life of Petro Mohyla are considered: secular, monastic, archimandrite and metropolitan. The great role of the metropolitan in the creation based on the Kyiv Collegium and the Fraternal Collegium of the Mohyla Collegium, which contributed to the revival of theological and scientific activity in Ukraine, is considered. The church, educational and cultural activities of Petro Mohyla, aimed at protecting Ukrainian national interests, are described. Aspects of the domestic policy of the Commonwealth that led to the legalization of the Ukrainian Orthodox Church are analyzed, the role of Petro Mohyla as a cultural and religious figure in these processes is determined. In the context of the legalization of the Orthodox Church in the Commonwealth, the reforms of the administrative and organizational order, the role of the Metropolitan in reconciliation, and normalization of relations with other

churches were considered. It turns out that the fact of legalization of the Orthodox Church became the basis for the deployment of the Cossacks. Conclusions are made about the importance of Petro Mohyla in achieving his main goal - the revival of the Ukrainian Orthodox Church in the Commonwealth.

Keywords: *Petro Mohyla, Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, religiousactivity, enlightenment, Orthodoxy.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.04>
УДК 94:061:796(438:477) "1900/1925"

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПОЛЬСЬКОГО ГІМНАСТИЧНОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ» ТА УКРАЇНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «СОКІЛ» В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук,

докторант кафедри всесвітньої історії та археології,

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: prihod@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

***Анотація.** Автором проаналізовано передумови виникнення польського та українського сокільського рухів. Розглянуто зміст емблеми, гасел та статуту організацій. Представлено ключові моральні орієнтири організації «Сокіл». Охарактеризовано особливості функціонування організацій на початку ХХ ст. Відзначено ключові напрямки пропаганди спортивних рухів. Вказано інші напрямки діяльності організацій, окрім спортивних. Відзначено нестандартні види спорту, які розвивали представники «Соколу». Представлено обов'язки кожного чинного члена «Сокола». Вказано, на важливість орієнтацій організацій на підтримання та розвиток національної свідомості та громадянських настроїв. Розглянуто статистичні показники розвитку українських та польських товариств. Відзначено важливість надання жінкам права на вступ до товариства. Вказано на ключові зліти в становленні польського та українського «Соколів». Охарактеризовано роль «Сокола-Батька» у прийнятті та поширенні рішень та постанов для усіх сокільських філій. Детально розглянуто структуру організації в розрізі округів та приєднаних гнізд. Відзначено важливість створення сокільських дружин, завдання яких полягало у мілітарному вихованні. Представлено значну роль спеціалізованого часопису «Przewodnik gimnastyczny» у поширенні сокільських ідей, що призвело до появи нових польських товариств. Зазначено, що польське товариство «Сокіл» відіграло значну роль у поширенні сокільських ідей на території Західної України. Обумовлено важливість членських внесків у фінансову підтримку розвитку сокільського руху. Наголошено на виховному значенні сокільської системи, що полягало в заохоченні українців своєю демократичною позицією, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприянню національного самоутвердження. Вказано, що український «Сокіл» був співзасновником та становив ядро Легіону українських січових стрільців на початку Першої світової війни.*

***Ключові слова:** спорт, об'єднання, сокільський рух, збори, гімнастика.*

Постановка проблеми. Наприкінці ХІХ ст. в Європі поширилося розуміння важливості фізичного загартовування не тільки для розвитку людського організму, а й для виховання в людині моральних і духовних якостей. Саме тоді фізична культура, ставши однією з провідних державних проблем європейських країн, набувала національного характеру.

Історія сокільського руху багата традиціями, іменами, подіями, які стали неодмінною основою утвердження ідей фізичного виховання і спорту. Значну роль у житті багатьох поневолених слов'янських народів відіграла сокільська ідея, що виникла в Чехії і увібрала в себе найкращий досвід гімнастики та спортивного

виховання. Вона об'єднала значну частину молоді, яка з часом стала силою, що здійснила неабиякий вплив на розвиток української політичної думки та формування національної психології.

Розвиток сокільського руху на західноукраїнських землях налічує майже півстоліття: від офіційного заснування першого товариства «Сокіл» у Львові в 1894 р. до повного припинення діяльності сокільських товариств у 1939 р. За цей час організація «Сокіл» стала осердям усього українського спортивно-гімнастичного руху на Західній Україні, стала однією з найавторитетніших і найпопулярніших організацій Галицького краю.

Метою статті є здійснення всебічного порівняльного аналізу становища та діяльності польського гімнастичного товариства «Сокіл» та української організації «Сокіл» в першій чверті ХХ ст.

Історіографічний огляд. Дослідження історії українського сокільства знаходиться якщо не на початковому етапі, то принаймні має багато перспективних напрямів, які науковцям ще належить розробити. Це певною мірою стосується й компаративного аналізу української організації «Сокіл» з польським гімнастичним товариством «Сокіл». О. Вацеба, М. Гуйванюк, О. Дем'янюк, А. Нагірняк, І. Тиктор, Б. Трофим'як – це ті історики, теологи та вчені інших гуманітарних напрямків, які вирішили долучитися до вивчення окресленої проблематики.

Виклад основного матеріалу. Історію спортивного руху потрібно вивчати ще й тому, що саме спортивні об'єднання були чи не єдиними осередками, в межах яких молодь отримувала можливість гуртуватися для відстоювання власних національних інтересів [Нагірняк, 2008, с. 26-31].

Через три роки після придушення Січневого повстання була створена організація, яка мала на меті фізично загартувати польську молодь. Гімнастичне товариство «Сокіл» – найстаріша спортивно-просвітницька організація в Польщі – його статут був підписаний 7 лютого 1867 р. у Львові. Метою організації стало сприяння фізичній підготовці молоді, виховання патріотизму та навчання самостійницької політичної діяльності. Сила впливу «Сокола» була такою великою, а пам'ять про нього настільки важливою, що вона залишається об'єктом політичних маніпуляцій навіть у ХХІ ст.

З товариством «Сокіл» було пов'язано багато видатних діячів, зокрема Ігнацій Ян Падеревський, Войцех Корфантій, Роман Дмовський, Кароль Войтила, товариство також зробило важливий внесок у формування польського скаутингу та організацію Блакитної армії генерала Юзефа Галлера.

«Mens sana in corpore sano» (Здоровий дух в здоровому тілі) – гасло, в ім'я якого польський «Сокіл» прагнув розвивати фізичну силу. «Сокіл» зневажав жорстоку силу, яка використовується з метою насильства над слабшими.

Тож, проголошеними цілями організації, що містяться в актах, опублікованих у 1910 р. в Познані, були:

- сестринська гімнастика;
- пробудження громадського духу шляхом організації публічних виступів, зимових та літніх спортивних ігор, подорожей тощо;
- поширення серед представників національної системи освіти та пробудження громадянського духу.

Статут польського «Соколу» передбачав: «Виховання духу взаємодопомоги

серед членів, послуху і карності через проведення спортивних занять, влаштування публічних свят і заходів» [Гуйванюк, 2009, с. 125]. На думку організаторів польського сокільського руху, ці заходи мали підготувати поляків до майбутньої боротьби за відновлення власної державності, яка була втрачена внаслідок трьох поділів Польщі.

Український сокілький рух зародився на теренах Східної Галичини у 90-х рр. XIX ст., як прототип чеського та польського сокільства. Організатори українського «Сокола» перейняли ідеали чеських «Соколів», гаслом яких було: «Гартуймося! Одиниця ніщо – цілість усе! На думці Батьківщина, в серці відвага, у раменах сила». Також українська організація прийняла й чеський варіант статуту. Діяльність Товариства охоплювала Галичину та Буковину. Першим президентом Товариства до 1900 р. був Василь Нагірний, а керуючим – Володимир Лаврівський.

Моральною основою українського «Сокола» був Закон Божий. В десятих заповідях члена українського товариства «Сокіл» відображалися ідеали й прагнення товариства: національна ідея, християнський світогляд і мораль, єдність духу й тіла молоді генерачії українців, здатних до самопожертви й нелегкої боротьби за державність України. Сокільські заповіді були сформовані майже відразу після утворення львівського товариства, проте надзвичайну популярність і підтримку серед українського населення Галичини здобули лише на початку XX ст., коли український «Сокіл» став масовою організацією.

Зміст десяти заповідей члена українського товариства полягав в наступному:

- «1. “Сокіл” – це символ свободи.
2. “Сокіл” – стремить виховати здорове тіло і душу молодого покоління української нації.
3. “Сокіл” – це свідомий, карний, слухняний громадянин української нації.
4. “Сокіл” – вчиться єдності, карності, послуху, стаючи у ряд.
5. “Сокіл” – слухає лише наказу своєї виборної старшини.
6. “Сокіл” – пам’ятає, що: Світ посідає той – хто його здобуває. Ділами – не словами. Не плачем – а мечем! Байдужі – гинуть! Нероба – стає рабом! Не лебедіти – але стреміти!
7. “Сокіл” – дбає про: Народну честь, Сміле око, Сильні груди, Мало слів, а Діл багато!
8. “Сокіл” любить Україну.
9. “Сокіл” вірить, що працею й злукою здобуває народ свободу.
10. “Сокіл” знає лише один клич Українця: “Все вперед! Всі враз!”»

[Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 12].

Передові директивно-інструктивні статті наголошували, що обов’язком кожного чинного члена польського «Сокола» повинна бути турбота про фізичне та духовне здоров’я своє й інших, вживання виключно польської мови, підтримування передусім польського промислового виробництва, поширення сокільської ідеї як засобу відродження народу. Значну увагу приділено питанням військового вишколу членів «Сокола».

Однією з декларованих цілей суспільства – відповідно до ідеалів його засновників – було також підтримання і розвиток національної свідомості та громадянських настроїв. Символом польського руху був літаючий сокіл, який тримав штангу для вправ. Цей сокіл також виконував роль Білого Орла, –забороненого владою закамупльованого національного символу поляків. Також товариство мало

власний Соколівський марш, який служив гімном організації. Члени організації вітали один одного вигуком «Привіт!» та «Czuwaj!», яку згодом перейняли польські скаути.

1907 р. в українського товариства з'явилася велика емблема – схематичний щит із горизонтальним штрихуванням синього кольору. Зліва направо по діагоналі його перетинала краплена смуга жовтого кольору. У центрі – напис «Сокіл». Щит обрамляв плющ, зверху «сидів» сокіл. Голова птаха повернута на захід, крила розпростерті.

У 1901 р. за сприяння А. Будзиновського в орендованому залі польського «Сокола» відбувся перший публічний виступ з гімнастики та спорту українського сокільства. Варто зазначити, що виступ українських «Соколів» був позитивно оцінений у польських періодичних виданнях і ставився як взірць польському сокільству.

«Сокіл» пропагував фізичну культуру, зокрема проводячи програму лекцій та курсів самоосвіти. Він також організував урочистості на честь відзначення ювілеїв історичних подій.

У 1903 р. при товаристві була заснована музична секція, яка згодом переросла у вищий навчальний заклад. Це був перший заклад такого рівня, який ґрунтувався на вивченні музичних мистецтв, а один із його засновників – Ярослав Вінцьковський – написав гімн для «Сокола».

Однак головним завданням товариства було виховання своїх членів в дусі спортивного та духовного розвитку. Члени товариства займалися такими видами спорту, як велосипедний (наколесництво), веслування, фехтування, лижний спорт (лещетарство), ковзанярський та санний спорт, хокей (гаківка), баскетбол (кошиківка), волейбол (сітківка або відбиванка), бокс (стусан), туризм (мандрівництво), стрільба.

Метою польської організації була популяризація спорту та фізичної активності. Протягом усього періоду своєї діяльності Товариство проводило курси для кандидатів у вчителі гімнастики. Статут передбачав організацію гімнастичних шоу, літніх і зимових спортивних змагань, а також оглядових екскурсій. Основними видами спорту, які пропагувала організація, були класичні олімпійські види спорту, гімнастичні вправи, фехтування, плавання, веслування та «катання на інвалідних візках» [Дем'янюк, 2007, с. 56]. Також товариство влаштовувало спортивні змагання та народні збори членів.

За столітню діяльність сокільським організаціям вдалося створити розгалужену мережу інфраструктури для занять спортом у довоєнній Польщі. Завдяки цьому «Сокіл» зміг організувати низку спортивних заходів та змагань, започаткувавши розвиток спорту в Польщі. На основі бази закладів Товариство «Сокіл» заснувало багато секцій та спортивних клубів у Польщі, які існують і донині.

На 1909 р. у семи округах Західної України існувало 150 польських товариств, чисельність яких становила 20 тис. членів [Трофим'як, 2001, с. 321]. Крім того, ще з 1895 р. право членства в польському сокільському товаристві здобули жінки. У 1902 р. в українському «Соколі» створили жіночий руханковий відділ. Дівчата отримали нові можливості для реалізації власних духовних та фізичних потреб.

З 1909 р. львівський «Сокіл» став центром сокільського руху краю під назвою «Сокіл-Батько». Його рішення та постанови стають обов'язковими для виконання усіма сокільськими та січовими філіями. Вони повинні були звітувати перед «Соколом-Батьком», виконувати одержані доручення та інструкції. Зв'язковою ланкою між «Соколом-Батьком» і периферійними осередками були обласні та окружні

старшини [Трофим'як, 2001, с. 423].

10 вересня 1911 р. в Львові відбувся I Крайовий здвиг українського «Сокола». Програма святкувань складалася із трьох частин: церемонії посвячення прапора, проходу вулицями Львова, показових руханкових вправ та забав. Всього у хзаході взяло участь 7896 активістів.

Характерною особливістю польського сокільства було те, що до нього залучалось і українське населення Східної Галичини, що до певної міри сприяло колонізації українців.

Організація складалася з районного управління та 16 районів у складі т. зв. «гнізда». Станом на 31 грудня 1920 р. в Сілезії існувало 265 «гнізд». Наприклад:

Битомський район товариства перебував під керівництвом Юзефа Калдонека. Він віддав 18 місцевими гніздами, які налічували загалом 2077 членів.

Катовіцький район товариства знаходився під керівництвом Юзефа Смолчика. Він віддав 12 місцевими гніздами, які налічували загалом 1347 членів.

Район Пщина / Міколів – під керівництвом Юзефа Весоли. У його розпорядженні перебувало 21 місцеве гніздо (включно з Тихим), що налічувало загалом 1090 членів (не враховуючи Тихів).

Рибницький район товариства «Сокіл», очолюваний Фредом Новаком, мав 15 місцевих гнізд, які нараховували 666 членів [Ogródzie Sokole, nr 4. 1921 rok].

З 1912 р. поляки створювали сокільські дружини, завдання яких полягало у мілітарному вихованні. За повідомленням польського часопису «Przewodnik gimnastyczny», в липні 1914 р. в м. Пустомитах польський посол та промисловець Левковський подарував товариству «Сокіл» для потреб вишколу кілька одноповерхових будинків, а також надав готівку [Державний архів Львівської області, ф. 350, спр. 3460].

Діяльність польського «Соколу» у Львові та поширення сокільських ідей через журнал сприяли виникненню нових польських товариств в інших містах Східної Галичини. Одним із наслідків такого широкого інтересу до сокільського руху стало те, що у Львові на честь 25-річчя польського «Соколу» відбувся перший публічний виступ польських членів організації на чолі з Жаготою Кривчинським.

Вищим органом українського «Соколу» були загальні збори членів. Збори скликалися раз на рік і обирали голову, двох заступників та дев'ять членів. Участь у товаристві вимагала певних членських внесків. Кожен член товариства мав право відвідувати спортзали. Майно «Сокола» складалося з пожертвувань, допомоги різних організацій та установ, а також доходів від культурних заходів та спортивних заходів [Дем'янюк, 2007, с. 36].

Вся робота в компанії велася комісіями від трьох до семи чоловік. Назви комісій з роками змінювалися. Наприклад, у перший рік існування «Сокола» його діяльність здійснювали такі комісії: «розважальна» (проведення різноманітних вечорів), «гімнастична термінологія» (для створення та впровадження спеціальних термінів), «одяг» (для створення підручників і статутів для сільських і міських гімнастичних і пожежних товариств), а також комісія, яка орендувала житло для товариства. Соколівська система освіти заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоствердженню. Студенти, ремісники та молода українська інтелігенція Львова виявляли значний інтерес до діяльності українського «Соколу»

[Тиктор, 1948, с. 241].

Соколівська ідея боротьби за соборну Україну була привабливою, але на початковому етапі своєї діяльності український сокільський рух не мав підтримки серед сільського населення [Гуйванюк, 2009, с.19]. Причиною цього було неприйняття самої назви широкими верствами селян.

Однією із перших ініціатив Будзиновського стає активне впровадження вправ, пов'язаних з протипожежним навчанням, і створення пожежно-руханкових філій. Першу пожежну філію «Сокола» було утворено у Скнилові. Для підготовки пожежних інструкторів були організовані пожежні курси. Як керівник «Сокола» Будзиновський видав підручник «Туристка» і підготував до друку посібник «Пожарник». Варто зазначити, що останній був єдиним підручником українською мовою такого плану і, за твердженням Оксани Вацеби, він був перекладений польською мовою і з нього навчалися в польськомовних закладах [Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 25, арк. 30].

До їх організації та проведення активно залучалися інструктори державної пожежної охорони. Значну допомогу в цьому надали українці – колишні воїни австро-угорської армії [Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 12].

Вони вчили селян дисципліні, вмінню виконувати команди, необхідні під час пожеж. Зазначимо, що пожежні курси проводилися за сприяння страхової компанії «Дністер». Наприклад, у 1906 р. за власні кошти «Дністра» було проведено 41 курс протипожежної підготовки.

Поява українського сокільського руху в Галичині була яскравим доказом прагнення до незалежності. Головним завданням сокільського руху було фізичне і спортивне виховання, а згодом і військова підготовка молоді як необхідна передумова створення власної армії, яка мала стати засобом боротьби за державну незалежність України [Державний архів Львівської області, ф. 350, спр. 3460.].

Серед активних організаторів і діячів українського сокільського руху були представники молодого українського інтелігенції, які сьогодні є гордістю української історії. Членами Старшини «Сокола» в різні роки були Богдан Лепкий (виконував функції господаря й очолював «одягову комісію»), Іван Белей – редактор «Діла», Юрій Тобілевич (син І. Карпенка-Карого, який був «книговодчиком» й керував аматорським театром товариства), д-р Микола Шухевич, Денис Лукіянович й ін. Членами «забавного комітету» свого часу був Євген Барвінський. При «Соколі» згуртувалася група молодих талановитих членів музичної комісії: Денис Січницький (диригував сокільським хором), Філарет Колесса, Євген Барвінський, Наталь Вахнянин, Станіслав Людкевич, Йосип Доманік, Ярослав Вінцовський (Ярославець), Роман Купчинський, Дмитро Вітошинський, Роман Цеглинський. Серед перших членів «Сокола» також: начальник «Народної Торгівлі» Євген Мартинець, Володимир та Осип Шухевичі, артистка українського театру Марія Слободівна, майбутній відомий археолог, директор музею НТШ Іван Пастернак, проф. Олександр Колесса, Антін Горбачевський, Євген Труш. В рядах «Сокола» перебували майбутній перемиський єпископ Йосафат Коциловський, майбутній січовий отаман Сень Горук, радикал Кирило Трильовський і відомий український історик Іван Крип'якевич [Вацеба, 2015, с. 14].

Яскраві етапи самовідданої праці пов'язані з польським та українським соколиним товариствами. Вони були створені як один із елементів всеслов'янського сокільського руху. Молодіжні товариства «Сокіл» сприяли фізичному, духовному та культурному розвитку своїх членів. Важливо було те, що ці гімнастичні та спортивні соколині товариства стали ядром національних військових формувань, які напередодні та під час Першої світової війни відстоювали державні інтереси (27 серпня 1914 р. поляки створили Західний та Східний польські легіони, а 3 вересня 1914 р. українці Східної Галичини створили Легіон Українських Січових Стрільців).

Висновки. Польське товариство «Сокіл» відіграло значну роль у поширенні сокільських ідей на Західній Україні. Завдання, цілі та діяльність соколиних товариств, особливо польських, що існували у Львові з 1867 р., викликали значний інтерес в українців Східної Галичини та вплинули на зародження українського сокільського руху наприкінці XIX ст.

Загалом можна сказати, що «Сокіл» за весь час свого існування розвивався досить органічно. У першій чверті XX ст. українське сокільство пройшло процес становлення й розвитку в умовах загальнослов'янського руху з чітко окресленими зовнішніми та внутрішніми чинниками. Національно-визвольні, культурно-освітні ідеї руху були прихильно сприйняті на західноукраїнських землях польською та українською громадами, які виконували різноманітні політичні завдання напередодні Першої світової війни. Товариство «Сокіл» відіграло значну роль в українському спорті. Ця організація одна з перших звернула увагу на спорт як невід'ємну частину життя людини, об'єднала людей, які в майбутньому стали підготовленими бійцями української армії.

Список використаних джерел та літератури

- Вацеба О., 2015. Українському сокільству 120 років, *Наш спорт*, 51, 13-15.
- Гуйванюк М., 2009. *Січовий рух у Галичині й Буковині (1900 – 1914 рр.)*, Чернівці: Зелена Буковина, 254 с.
- Державний архів Львівської області.
- Дем'янюк О., 2007. *Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за Українську державність*, Луцьк, 70 с.
- Нагірняк, А. Я., 2008. До історії створення та діяльності спортивного товариства «Сокіл» у Львові (кінець XIX – початок XX ст.), *Держава та армія*, 634 (33), 26-31.
- «Сокіл»: тренував тіло, а виховував український дух, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sokil-trenuvav-tilo-a-vikhovuvav-ukrayinskii-dukh/>
- Тиктор І., 1948. *Велика історія України*, Вінніпег, 733 с.
- Трофим'як, Б. 2001. *Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.)*, Тернопіль: Економічна думка, 696 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів
- Orędzie Sokole, nr 4. 1921 rok.
- Towarzystwo Gimnastyczne «Sokol» w Lublinie, <https://historiasportu.umcs.lublin.pl/2016/09/towarzystwo-gimnastyczne-sokol-w-lublinie-w-latach-1906-1918>

References

- Demianiuk O., 2007. *Ukrainskyi molodizhnyi rukh Zakhidnoi Ukrainy: vid zarodzhennia do borotby za Ukrainsku derzhavnist [Ukrainian youth movement of Western Ukraine: from its inception to the struggle for Ukrainian statehood]*, Lutsk, 70 p. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archives of Lviv Region].
- Huivaniuk M., 2009. *Sichovi rukh u Halychyni y Bukovyni (1900 – 1914 rr.) [Sich movement in Galicia and Bukovina (1900 – 1914)]*, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 254 p. [in Ukrainian].

Nahirniak, A. Ya., 2008. Do istorii stvorennia ta diialnosti sportyvnoho tovarystva “Sokil” u Lvovi (kinets XIX – pochatok XX st.) [To the history of creation and activity of the sports society “Sokil” in Lviv (end of the XIX - beginning of the XX century)], *Derzhava ta armiiia*, 634 (33), 26-31. [in Ukrainian].

Oreǳie Sokole [Message of the “Sokół”], nr 4. 1921 rok. [in Polish].

“Sokil”: trenuvav tilo, a vykhovuvav ukraïnskyi dukh [“Sokil”: trained the body and nurtured the Ukrainian spirit], <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sokil-trenuvav-tilo-a-vikhovuvav-ukrayinskii-dukh/> [in Ukrainian].

Towarzystwo Gimnastyczne “Sokół” w Lublinie [“Sokół” Gymnastic Society in Lublin], <https://historiasportu.umcs.lublin.pl/2016/09/towarzystwo-gimnastyczne-sokol-w-lublinie-w-latach-1906-1918> [in Polish].

Trofymiak, B. 2001. *Himnastychno-sportyvni orhanizatsii v natsionalno-vyzvolnomu rusi Halychyny (druha pol. XIX – persha pol. XX st.)* [Gymnastic and sports organizations in the national liberation movement of Galicia (second half of the XIX – first half of the XX century)], Ternopil: Ekonomichna dumka, 696 p. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]

Tyktor I., 1948. *Velyka istoriia Ukrainy* [Great History of Ukraine], Vinnipeh, 733 p. [in Ukrainian].

Vatseba O., 2015. *Ukrainskomu sokilstvu 120 rokiv* [Ukrainian Sokil 120 years], *Nash sport*, 51, 13-15. [in Ukrainian].

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE POLISH GYMNASTICS SOCIETY “SOKIL” AND THE UKRAINIAN ORGANIZATION “SOKIL” IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY

Mykola Prykhodko

Doctoral Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The author analyzes the preconditions for the emergence of the Polish and Ukrainian Sokil’s movements. The content of the emblem, slogans and statutes of organizations are considered. The key moral guidelines of the organization “Sokil” are presented. The peculiarities of the functioning of organizations in the early twentieth century are described. The key directions of sports movement propaganda are noted. Other areas of activity of organizations, except sports, are indicated. Non-standard sports developed by “Sokil” representatives were noted. The responsibilities of each current member of “Sokil” are presented. The importance of organizations’ orientations on the maintenance and development of national consciousness and civic sentiments is pointed out. Statistical indicators of development of Ukrainian and Polish societies are considered. The importance of giving women the right to join the society was noted. The key rallies in the formation of the Polish and Ukrainian “Sokils” are pointed out. The role of “Sokil-Batko” in making and disseminating decisions and resolutions for all Sokil’s branches is described. The structure of the organization in terms of districts and attached nests is considered in detail. The importance of creating Sokil’s wives, whose task was military education, was noted. The significant role of the specialized magazine “Przewodnik gimnastyczny” in the dissemination of Sokil’s ideas, which led to the emergence of new Polish societies, is presented. It is noted that the Polish society “Sokil” played a significant role in spreading Sokil’s ideas in Western Ukraine. The importance of membership fees in financial support for the development of the Sokil’s movement is due. Emphasis was placed on the educational significance of the Sokil’s system, which consisted in encouraging Ukrainians with their democratic position, harmonious combination of spirituality and physicality, and the promotion of national self-affirmation. It is stated that the Ukrainian “Sokil” was a co-founder and was the core of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen at the beginning of the First World War.*

Keywords: *sports, association, falconry, training, gymnastics.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.05>
УДК 94:378.091.3[477]«194-196»

ОСВІТНЬО-ГУМАНІТАРНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ У 40 – 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Шкурко Іван Іванович

кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії та історії педагогіки,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: shkurko1941@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1476-383X>

***Анотація.** У статті проаналізовано досвід і актуальні ідеї освітньо-гуманітарної підготовки студентів закладів вищої освіти України, опрацьовано великий масив архівних матеріалів, введено в науковий обіг понад 12 раніше не описаних документів. Показано організацію та реорганізацію форм та методів освітньо-гуманітарної підготовки студентів у 1940 – 1960-х роках. На основі документів виявлених автором статті у фонді р-346 Державного архіву м. Києва, фонду І Центрального державного архіву громадських об'єднань України, опублікованих наукових досліджень в журналах, книгах, і монографіях проілюстровано високу соціальну активність українського студентства по відбудові об'єктів народного господарства і культури України, зруйнованих нацистськими загарбниками. Зокрема показано активну участь студентів Харкова, Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, Запорізького педагогічного інституту, інших вишів України, які систематично апробували нові форми соціально-педагогічної роботи, встановлювали тісні контакти колективів вишів з виробництвом – заводами, фабриками, підприємствами, колгоспами. Акцентовано також увагу на освітньо-гуманітарних ініціативах студентів, які безпосередньо пов'язані з профілем їх майбутньої професії: створенні в період літніх канікул таборів праці і відпочинку на базі колгоспів і радгоспів, праці на будівництві закладів середньої освіти і дитячих дошкільних установ, зерносховищ, гуртожитків тощо.*

***Ключові слова:** вища освіта, реформи, європейські стандарти, майбутній кваліфікований фахівець, самоосвіта, соціальна активність, освітньо-гуманітарна підготовка.*

Постановка проблеми. Автору даного дослідження досить часто доводиться чути від колег-викладачів, а також небайдужих студентів ідею про те, що з метою поліпшення навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти України доцільно глибоко проінвентаризувати й осмислити історичний аспект соціальної і гуманітарної підготовки студентів, зокрема у 40 – 60-х роках ХХ століття.

Зважаючи на актуальність заявленої теми і водночас поверхневий характер її вивчення, вважаємо, що дослідження змісту і форм організації навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти України в зазначений період, а також його практичне моделювання, нині є пріоритетним науковим завданням.

Мета: проаналізувати маловідомі, не включені дослідниками в науковий обіг документи Державного архіву м. Києва, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також фактографічні ідеї з проблем освітньо-

гуманітарної підготовки студентів у 1940 – 1960-х роках, які допоможуть сконструювати функціональну модель організації навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти України.

Історіографічний огляд. Проблеми навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти України досліджувало немало авторитетних науковців, причому не тільки українських, а й вчених з близького і далекого зарубіжжя. Зокрема, американський професор Д. Рой, ще наприкінці ХХ століття, викладаючи в Києво-Могилянській академії дисципліни, які стосуються людської поведінки, – антропологію, психологію, соціологію, стверджував, що в університетах і академіях України студенти мають надзвичайно високий рівень підготовки: «Вони розмовляють англійською, а це показує високий клас українського суспільства. Українські студенти виявляють неабияку зацікавленість до ролі Америки у світі, на відміну від американських, яких, звичайно, мало цікавить те, що відбувається за межами США. І якщо запитати американського студента, де знаходиться Україна, він не відповість. Українські студенти, – зазначає далі професор Д. Рой, – виявляють більше поваги до професорів. Одна з найпомітніших змін в Україні, – вважає вчений, – це американізація суспільства, що викликало у нього тривогу». Відомий американський професор переконаний, що не треба використовувати Америку як модель. «Америка, звичайно, гарна країна, але треба мати власний шлях» [Коваленко, 1996].

Окремі аспекти дослідження окреслено в останніх наукових публікаціях Р.Л. Ралко. Тема поглиблено вивчається на кафедрі теорії та історії педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова. Проте у прореферованих нами роботах (початку ХХІ століття) зміст соціальної і гуманітарної підготовки студентів у 1940 – 1960-х роках майже не виокремлюється, а якщо і розглядається, то побіжно.

Виклад основного матеріалу. Автор статті, працюючи понад 55 років у закладах вищої педагогічної освіти України, а також у Державній Академії керівних кадрів освіти, Академії муніципального управління України, Вищій педагогічній школі ім. Клари Цеткін (Лейпциг, Німецька Демократична республіка), Вищому педагогічному інституті ім. Фелікса Варели (провінція Вілья Клара, Санта Клара), Вищому професійно-технічному інституті (Гавана, Республіка Куба), інших вишах, прийшов до висновку, що досвід організації навчально-виховного процесу у найкращих вишах світу лінійно перенести в практику закладів вищої освіти України не є реальним – інші економічні умови, традиції, ментальність тощо. З цього приводу є повчальне роз'яснення великого українського педагога К.Д. Ушинського. «Як би не захопились ми німецькою системою, – писав він, – як би не заволоділа вона нашим мисленням, ми ніколи не перенесемо її в наш характер і в наше життя... Нехай Німеччина, як знає, сама кінчає зі своєю хитрою обдуманною педагогікою, якщо вона вже відслужила їй свою службу, а нам не потрібні ні її хвороби, ні її ліки» [Ушинський, 1954, с. 95].

У той же час, автор даної статті запозичує у К.Д. Ушинського тезу про доцільність у практичній роботі зі школярами і студентами використовувати, перш за все, саму ідею, думку, виведену з педагогічного досвіду, реалізуючи її зважено, розумно з опорою на власну самобутність і культуру рідного народу, нації. Саме це «дає змогу повною мірою реалізувати провідний філософський принцип сучасної педагогіки та шкільництва – зберегти й примножити в природі природне, а

в людині – людське, здатність бути самим собою, неповторним оригіналом як в індивідуальному, так і сукупному спільнонаціональному виявах» [Стельмахович, 1996].

З огляду на сказане, проведене історико-педагогічне дослідження про ексклюзивний досвід закладів вищої освіти України щодо організації і реалізації форм і методів освітньо-гуманітарної підготовки студентів у 1940 – 1960-х роках ХХ століття. Автор статті подібних аналогів системи соціально-морального виховання майбутніх спеціалістів у світі не виявив.

Хронологічні межі дослідження – період надзвичайно складний, суперечливий, трагічний. Підтвердженням цього є виявлені нами в Державному архіві м. Києва матеріали, що свідчать про діяльність Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Наведемо короткий зміст деяких із них. «Студенту III курсу історичного факультету виключено з інституту за антирадянську поведінку, що виявлялась у розмовах про дискредитацію постанови РНК СРСР “Про встановлення плати за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих учбових закладах, а також про встановлення нового порядку призначення стипендій”» (мається на увазі постанова РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. [ДАК, ф. р-346, оп. 2, спр. 8, арк. 225]. В іншому документі «Про план роботи КДПІ ім. Горького по підготовці до нового навчального року (1944 – 1945 н. р.)» читаємо: «Для обробки підсобного господарства визначити бригаду із 40 чоловік учительського інституту; провести другу просапку картоплі і прориву буряків, а також підгортання картоплі; організувати харчування на полі та збудувати курінь-табір; купити коні – 2 і 2 вози; відремонтувати автомобіль і заготовити 900 м³ лісу; виділити на заготівлю лісу студентів мовно-літературного факультету [ДАК, ф. р-346, оп. 2, спр. 21, арк. 10]. Наведемо зміст ще одного джерела, який проливає світло на ті надзвичайно складні умови, в яких проводився освітній процес у період Другої світової війни. «КДПІ ім. М. Горького, – звертався директор інституту у відділ вищої школи ЦК КП(б)У, – стоїть перед фактом зриву навчального процесу у зв'язку з відсутністю меблів. 70-80% студентів позбавлені місця сидіння і можливості фіксації лекцій, які читаються професорами і доцентами. Інститут не має ресурсної бази обладнати аудиторії також і через відсутність будівельного матеріалу та інструментарію. Нам відомо, – зазначає в листі директор інституту, – що в парках і садах міста Києва знаходиться багато садових лавок, що не експлуатуються у зимовий період. Тому просимо вашої санкції тимчасово (лише у зимовий період) дозволити користуватись садовими лавками Києва в кількості 150 штук. Просимо також виготовити 200 штук партоподібних лавок на фабриці ім. Боженка. КДПІ ім. О.М. Горького зобов'язується компенсувати ці витрати частково грошима, а також працею майбутніх учителів» [ДАК, ф. р-346, оп. 2, спр. 21, арк. 15].

Слід зазначити, що дирекції вишів, зокрема Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, звертались за підтримкою та допомогою не тільки до владних і партійних органів, а й до керівників різних військових формувань. Це підтверджує виявлений нами у фонді р-346 Державного архіву м. Києва лист такого змісту: «Командуючому військами 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу Коневу, начальнику штабу 1-го українського фронту. Ми професорсько-викладацький склад і студентський колектив Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького робимо все від нас можливе,

щоб допомогти Червоній Армії скоріше розгромити німецьких загарбників. У надзвичайно складних умовах суворої зими нами відновлено педагогічний інститут. Зібрали 72 тисячі карбованців на будівництво танкової колони і отримали за це подяку від Верховного Головнокомандуючого. Крім того, взяли шефство над штабом 1-го Українського фронту, зібрали і відправили 300 томів художньої літератури і ще надсилаємо 200 томів. Водночас, просимо командування 1-го Українського Фронту виділити педагогічному інституту один або два автомобілі для нагальних потреб нашого інституту» [ДАК, ф. р-346, оп. 2, спр. 21, арк. 11].

Дослідження показало, що у 1940-х роках студентська молодь не тільки на фронті, а й у тилу здійснювала свій посильний внесок у розгром нацистської армії: шефтувала над дитячими будинками, закладами загальної середньої освіти, сім'ями воїнів, що загинули на фронті, брала участь у всенародному русі за збір коштів у фонд оборони.

Починаючи з жовтня-листопада 1943 року, частина вишів системи Наркомосу УРСР частково відновились і розпочала організацію навчально-виховного процесу. Зокрема, Харківський державний університет ім. О. Горького, Харківський педагогічний інститут з відділами учительського інституту, Харківський педагогічний інститут іноземних мов з відділами учительського, Полтавський педагогічний інститут з відділами учительського, Сумський педагогічний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут з відділами учительського, Старобільський учительський інститут, Конотопський учительський інститут [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 7, арк. 19].

Пізніше, а саме у грудні 1943 року відновили свою роботу і приступили до занять у січні 1944 року університети: Сталінський, Мелітопольський, Запорізький (усі довоєнні приміщення інституту були зірвані і спалені окупантами); учительські інститути: Київський, Дніпропетровський, Артемівський, Осипенківський, Слов'янський [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 7, арк. 20].

В Україні розпочалася велика різноманітна робота по відбудові об'єктів народного господарства і культури республіки зруйнованих нацистськими загарбниками. Активну участь у проведенні всенародної кампанії по відбудові брала студентська молодь. Зокрема, студенти Харкова відпрацювали на відновленні міста 10 тисяч годин [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 6, спр. 2209, арк. 18]. Студенти Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка відпрацювали на відбудові свого навчального закладу біля 15 тисяч годин [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 70, спр. 1104, арк. 23]. Майбутні учителі-студенти Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького на відбудові Хрещатику за два виходи виконали роботи обсягом понад 300 м³, а всього тільки протягом 1944 р. колектив цього вишу виконав у позанавчальний час навантажувальні і розвантажувальні роботи в обсязі понад 1700 м³. В архівах нами виявлено документи, що засвідчують роботу колективу студентів і викладачів Запорізького педагогічного інституту щодо введення до експлуатації Дніпровської гідроелектростанції. Щоденно тут працювали 120-150 студентів. Близько 100 недільників у 1944 – 1945 навчальному році організували студенти Полтавського педагогічного інституту: відбудовували підприємства і організації, розчищали території Полтави, загалом відпрацювали 78680 людино-днів, в тому числі на відбудові прядильно-трикотажного комбінату, міської електростанції. У подальші роки в закладах вищої освіти України виникають нові,

раніше не апробовані форми соціально-педагогічної роботи, встановлюються більш тісні контакти колективів вишів з виробництвом – заводами, фабриками, підприємствами, колгоспами. Проілюструємо сказане виявленими нами документами із фондів Державного архіву громадських об'єднань України. У них зафіксовано, що влітку 1958 року 59740 студентів вишів працювали на збиранні врожаю кукурудзи в колгоспах і радгоспах України [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 46]. Окрім завдань по збиранню врожаю, студенти, як правило, в неробочі дні налагоджували клубну роботу в селах, організовували спортивні заходи, займалися художньою самодіяльністю, а також надавали допомогу в будівництві громадських споруд тощо [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 47]. Зусиллями студентів тільки в 1958 році обладнано 25 оздоровчо-спортивних таборів, 2 стадіони, 32 волейбольних майданчики.

Практикувалося самообслуговування гуртожитків, навчальних приміщень вишів тощо [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 48]. Зокрема в Київському педагогічному інституті ім. О.М. Горького в кінці 1958 року з ініціативи студентів фізико-математичного факультету в гуртожитках запроваджувалося самообслуговування. Дещо пізніше отриманий досвід став у нагоді в навчальних корпусах.

Виявлені нами архівні документи свідчать, що така ініціатива майбутніх учителів сприяла не лише покращенню санітарно-гігієнічного стану в гуртожитках та навчальних приміщеннях, а й мала помітне виховне значення – переважна більшість студентів стала бережливо ставитись до державного майна, поважати працю інших, дотримуватись чистоти і порядку в аудиторіях, кімнатах у гуртожитках, місцях загального користування.

В Ужгородському університеті у цей період створювались так звані трудові бригади. Саме така форма організації суспільно-корисної праці стимулювала студентів до активної роботи по збиранню хліба на полях області, будівництва гуртожитків, впорядкування вулиць обласного центру Закарпаття. Як результат, кожен студент Закарпатського вишу в середньому відпрацював 140 робочих годин за 1957 рік [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 49]. За підсумком республіканського огляду (березень 1959 рік) суспільно-корисної праці студентів України виявилось, що майбутні спеціалісти відпрацювали протягом 1958 року 15 мільйонів людино-годин. Праця молоді за вказаний період еквівалентна 50 мільйонам крб. (за цінами 1959 р.). Водночас студенти виробили за вказаний період 4,5 мільйони трудоднів у колгоспах республіки, своїми руками збудували 15 навчальних корпусів, 6 гуртожитків, 48 майстерень та лабораторій, 13 стадіонів, 5 спортзалів, 100 спортивних майданчиків, посадили 36 парків, 300 тисяч декоративних і фруктових дерев [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 53].

На початку 1960-х років у закладах вищої освіти України, наприклад у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, встановилась нова традиція – кожна академічна група підтримувала постійний, тісний зв'язок з окремими бригадами, дільницями підприємств, будов, колгоспами, радгоспами тощо. Спільно проводились вечори відпочинку, диспути, теоретичні і практичні конференції, практикувалась також добровільна праця студентів і виробничників у вільні від роботи дні – суботу і неділю. Зокрема, студенти біологічного факультету Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка тісно співпрацювали,

дружили з молоддю Київського заводу «Медпрепарат». Протягом багатьох років тісно взаємодіяли студенти історико-філософського факультету і молодь трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург у Києві. На початку 1960-х років університетські активісти, молодь з активною громадською позицією та ініціативністю на громадських засадах організувала різноманітні навчальні курси для підготовки робітничої молоді до вступу на навчання в університети та інститути республіки (робфаки): працювали на заводі «Ленінська кузня», «Арсенал», «Точелектроприлад», «Медпрепарат» та інших. Про ефективність таких курсів свідчить, наприклад те, що в 1960 – 1961 навчальному році із 183 молодих робітників заводу «Ленінська кузня» – слухачів курсів, понад 160 стали студентами відомих вишів Києва [Швець, 1963, с. 89-97].

На наш погляд, повчальним також є досвід організації громадських курсів підготовки робітничої молоді до вступу у виші, накопичений у Дніпропетровському університеті, де на початковому етапі навчалось 150 слухачів, а 1 вересня 1960 року 100 із них стали студентами. Зрозуміло, що така висока якість громадських курсів високо підносила їх авторитет, сприяла тому, що кількість бажаючих бути їх слухачами уже у вересні 1960 року досягнула 2000 працюючих. Не випадково робфаки набули популярності в республіці. Вони успішно функціонували в Донецькому, Горлівському, а також інших педагогічних інститутах України [Скаба, 1962, с. 6-11].

Життя показало, що такі і подібні форми взаємодії студентських і виробничих колективів допомагають, перш за все, керівникам заводів, фабрик, різних сільськогосподарських підприємств підтримувати тісний контакт із колишніми працівниками, мати інформацію про те, як навчаються студенти, які не так давно працювали на виробництві, інші дані.

Автор статті, як безпосередній свідок і активний учасник багатьох ініціатив 1960 – 1961 років, стверджує, що переважна більшість ровесників-студентів Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, Київського інженерно-будівельного інституту, Інституту легкої промисловості, Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького у вільний від навчання час працювали за профілем своєї майбутньої спеціальності на будівництві промислових підприємств, закладів загальної середньої освіти і дитячих дошкільних установ, тваринницьких комплексів, зерносховищ, гуртожитків, брали активну участь в електрифікації і радіофікації колгоспів і радгоспів тощо. Зокрема, студенти Дніпропетровська працювали в 1961 році на будівництві Дніпропетровського шинного заводу, брали активну участь у спорудженні цеху шарикопідшипникових труб на заводі ім. Карла Лібкнехта. Студенти вищих навчальних закладів Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси, Львова протягом літніх канікул набували досвіду створення таборів праці і відпочинку на базі колгоспів і радгоспів. Тільки в Дніпропетровській області за 1962 рік було організовано 12 таких таборів, де понад 2 тисячі студентів поєднували відпочинок із суспільно-корисною працею. Чотири тисячі випускників Харківських вишів частину літніх канікул провели в таборах, створених на базі колгоспів, радгоспів і великих будівельних комплексів Харківської області.

Зазначене вище свідчить про те, що розумна компетентісна організація праці майбутніх спеціалістів ще під час їх навчання у вишах може сприяти трудовому

загартуванню студентів, а також надати ґрунтовну підготовку до практичної роботи за своєю спеціальністю.

У досліджуваний період, починаючи з 1963 року, особливо відчутний вплив на діяльність вишів, зокрема з питань, пов'язаних з їх комплектуванням, проявляла громадськість. Підприємствам, колгоспам і радгоспам дозволялось, зокрема, готувати за свої кошти необхідну для них кількість кваліфікованих спеціалістів. Уже в цей період у вишах УРСР здобували вищу освіту понад 25 тисяч стипендіатів-виробничників, які щорічно звітувались перед трудовими колективами, що їх рекомендували на навчання.

Висновки. Проведене нами дослідження свідчить про те, що у 1940 – 1960-і роки студентська молодь більшості вишів України брала активну участь у відбудові народного господарства, в тому числі інститутів й університетів України. У ці роки встановлювались більш тісні контакти студентських колективів з виробництвом, створювались громадські курси, які готували робітничу молодь до навчання у вишах, табори праці і відпочинку на базі колгоспів і радгоспів тощо. Прикро, але багато цінного і змістовного досвіду, набутого і вистражданого вишами України, сьогодні, на жаль, не аналізується та не узагальнюється і майже не впроваджується у зміст роботи вітчизняних закладів вищої освіти зразка ХХІ століття.

Список використаних джерел та літератури

- Державний архів м. Києва (ДАК).
Коваленко О., 1996. Професор Дональд Рой: «Інтелектуальний рівень українських студентів вищий від американських...», *Освіта України*, 13.
Скаба А. Д., 1962. Вуз и его воспитанники, *Вестник высшей школы*, 12, 6-11.
Стельмахович М., 1996. Школа українського ренесансу, *Освіта*, 14 серпня.
Ушинський К. Д., 1954. *Твори*, т. 1, 449 с.
Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАВО України).
Швец І. Т., 1963. Воспитание будущих специалистов, *Вестник высшей школы*, 5, 89-97.

References

- Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (DAK) [State Archives of Kyiv (SAK)].
Kovalenko O., 1996. Profesor Donald Roi: "Intelektualnyi riven ukrainiskykh studentiv vyshchyi vid amerykanskykh..." [Professor Donald Roy: "The intellectual level of Ukrainian students is higher than American..."], *Osvita Ukrainy*, № 13. [in Ukrainian].
Shvec' I. T., 1963. Vospitanie budushchih specialistov [Education of future specialists], *Vestnik vysshej shkoly*, 5, 89-97. [in Russian].
Skaba A. D., 1962. Vuz i ego vospitanniki [University and its students], *Vestnik vysshej shkoly*, 12, 6-11. [in Russian].
Stelmakhovych M., 1996. Shkola ukrainskoho renesansu [School of the Ukrainian Renaissance], *Osvita*, 14 serpnia. [in Ukrainian].
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
Ushynskiy K. D., 1954. *Tvory [Writings]*, vol. 1, 449 p. [in Ukrainian].

**EDUCATIONAL AND HUMANITARIAN TRAINING OF STUDENTS
IN THE 40S – 60S OF THE XX CENTURY**

Ivan Shkurko

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Theory and History of Pedagogy,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the experience and current ideas of educational and humanitarian training of students of higher education institutions of Ukraine, elaborates a large array of archival materials, introduced into scientific circulation more than 12 previously not described documents. The organization and reorganization of forms and methods of educational and humanitarian training of students in the 1940s – 1960s are shown. Based on the documents found by the author of the article in the fund r-346 of the State Archives of Kyiv, Fund 1 of the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, published research in journals, books and monographs illustrated high social activity of Ukrainian students in the reconstruction of economic facilities and culture of Ukraine, destroyed by Nazi invaders. In particular, the active participation of students from Kharkiv, Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky, Taras Shevchenko Kyiv State University, Zaporizhzhya Pedagogical Institute, other universities of Ukraine, which systematically tested new forms of sociopedagogical work, established close contacts of university teams with production – factories, plants, enterprises, collective farms is shown. Emphasis is also placed on educational and humanitarian initiatives of students, which are directly related to the profile of their future profession: created during the summer holidays labor and recreation camps on the basis of collective and state farms, worked on the construction of secondary education and preschools, granaries, dormitories etc.*

Key words: *higher education, reforms, European standards, future qualified specialist, self-education, social activity, educational-humanitarian training.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.06>
УДК 329.78+69

**СТУДЕНТСЬКИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ ЗАГІН ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. О.М. ГОРЬКОГО: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ГЕОГРАФІЯ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук,
професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Ралко Роман Сергійович

кандидат історичних наук,
вчитель ліцею «Євроленд», м. Київ
e-mail: ralkoroman@ukr.net

***Анотація.** У статті на основі вивчення комплексу джерел та історіографії зроблено спробу представити погляд авторів на історію студентського будівельного загону Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Актуальність дослідження обумовлена трансформаційними змінами, що відбуваються в українській державі, зокрема виробленням концепції молодіжної політики. У дослідженні аналізується історія створення, географія та основні напрями діяльності студентського будівельного загону, що формувався на базі історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, автори акцентують увагу на високих виробничих показниках його діяльності, а також на проведенні студентами-істориками пропагандистської роботи у відповідності до завдань радянського компартійного керівництва. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи об'єктивності, системності та історизму, а також методи історичного дослідження – історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний. Зроблено висновки, що студентські будівельні загони, які формувалися на базі історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького, працювали на будівництві сільськогосподарських споруд, житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних тощо. Крім виробничої діяльності, студентські будівельні загони істориків-педагогів проводили пропагандистську роботу серед місцевого населення. Загалом перебування в складі студентського будівельного загону відіграло важливу роль у формуванні особистості та набутті перших професійних навичок.*

***Ключові слова:** студентські будівельні загони, історичний факультет, виробнича діяльність, народне господарство, молодіжний рух.*

Постановка проблеми. Суспільне життя сучасної України характеризується активною роллю молоді. Суттєво зріс престиж вищої освіти, і тому дедалі зростаюча кількість молодих людей намагається отримати якісну професійну освіту, яка б відповідала вимогам особи та дозволила гідно позиціонувати себе на ринку праці,

а також надавала реальну змогу професійного зростання у вибраній сфері діяльності та брати активну участь в економічному й політичному житті держави. Вже досить багато сказано про проблеми працевлаштування не лише студентської молоді, а й дипломованих молодих спеціалістів. З кожним роком на ринку праці вимоги до робітників зростають і молоді все важче влаштуватися на роботу. Проблема працевлаштування молоді полягає сьогодні не стільки у відсутності робочих місць, адже значний сектор економіки держави потребує невисококваліфікованої робочої сили (перш за все у сфері послуг (третинний сектор економіки), яка на сьогодні динамічно розвивається), а у нездатності держави, роботодавців знайти спільну мову з молоддю. Роботодавці відмовляються брати на роботу молодих спеціалістів, мотивуючи це відсутністю у них необхідного досвіду. На наш погляд, для вирішення цієї проблеми варто звернутися до форм та методів, які були вироблені у СРСР, а саме до практики залучення студентської молоді до виробничої діяльності під час їхнього навчання в закладах вищої освіти, зокрема до виробничої діяльності у будівельних загонах. Саме тому дослідження історії становлення і процесу розвитку молодіжного руху в його такій організаційній формі, як студентські будівельні загони є актуальним питанням для української історичної науки.

Мета статті полягає у характеристиці історії створення та основних напрямів діяльності студбудзагону, що формувався на базі історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького.

Історіографічний огляд. Деякі аспекти з історії студентського будівельного руху СРСР, в тому числі УРСР, розроблялися у дослідженнях таких радянських вчених, як Є. Артем'єв [Артемьев, 1983], С. Іванов та С. Погорелов [Іванов, Погорелов, 1975], Г. Єрмошин, В. Ляскін та В. Приступко [Ермошин, Ляскін, Приступко, 1978], А. Піскун [Пискун, 1987]. На сучасному етапі цією проблематикою займаються російські дослідники О. Бухаріна [Бухарина, 2006], Т. Корольова [Королева, 2006], В. Приступко [Приступко, 1990] та ін. До кола сучасних українських науковців, які розглядають цю тематику належать І. Шкурко [Шкурко, 1992] та Н. Хоменко [Хоменко, 2008]. Також проблематика знайшла висвітлення в публікаціях І. Коляди та Р. Ралка [Коляда, Ралко 2012а; Коляда, Ралко 2012б]. Діяльність студентських будівельних загонів ЗВО Києва досліджено у дисертації Р. Ралка [Ралко, 2018]. У цьому контексті науково необхідним та значимим є вивчення історії становлення та діяльності студентських будівельних загонів структурних підрозділів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), зокрема його історичного факультету.

Виклад основного матеріалу. Практика залучення студентської молоді, в тому числі й студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького до участі в реалізації завдань розвитку народного господарства в СРСР бере свій початок з середини 40-х рр. ХХ ст. Так, одним з напрямів роботи студентської молоді ЗВО була допомога в повоєнній відбудові столиці УРСР – Києва. У 1944 р. у відбудові центральної вулиці Києва – Хрещатика відзначилися вихованці Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького, які за «два виходи виконали вантажних робіт обсягом понад 300 м³. Протягом всього 1944 р. студентський колектив горьківців виконав у позанавчальний час навантажувальні і розвантажувальні роботи в обсязі 1700 м³» [Шкурко, 1992, с. 66-67].

Ще одним напрямом залучення студентів-горьківців до виробничої діяльності стала робота в сільському господарстві у період збирання врожаю. Майбутні вчителі щорічно залучалися до збору на полях республіки врожаю картоплі, буряків, зернових, овочевих та інших культур. Крім безпосередньої участі у сільськогосподарських роботах майбутні вчителі розгортали також культурницьку діяльність: організовували у колгоспах і радгоспах роботу редколегій газет, оформлювали «дошки пошани», допомагали в комплектуванні бібліотек, організовували вечори дозвілля сільської молоді. Так, лише протягом 1947 – 1948 рр., вихованцями педагогічних ЗВО УРСР, серед яких були й студенти Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, було зібрано й подаровано сільським бібліотекам УРСР 57835 томів книг [Шкурко, 1992, с. 96].

Поряд з наданням шефської допомоги сільським бібліотекам студенти Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького активно залучалися до будівництва господарських об'єктів колгоспів і радгоспів УРСР. Зокрема, вихованцями Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, майбутніми вчителями біології, в селі Нестерівка Бориспільського району було побудовано і обладнано хату-лабораторію [Шкурко, 1992, с. 97].

1962 р. – стає досить важливим роком, з точки зору організації виробничої діяльності студентів під час літніх канікул (у студентському середовищі він отримує неофіційну назву «третій трудовий семестр»). Відбувається їхнє об'єднання в будівельні загони для роботи на цілих землях Казахської РСР. Саме з цього року, як свідчать архівні матеріали, а також спогади бійців студбудзагонів, розпочинається й історія студентського будівельного загону Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького.

Як пригадує перший командир цього загону В. Бондар: «1962 р. – це рік коли було вперше сформовано будівельний загін з студентів ВНЗ Києва, для якого базою стали навчальні заклади, що були пов'язані з будівельними спеціальностями. Педагогів не планували включати до його складу. Але я з Григорієм Максименком (секретар комітету комсомолу Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького) підійшли до Т. Главак, яка працювала на той час завідуючою студентським відділом Київського міськкому комсомолу, і наполягли на тому щоб було сформовано будівельний загін з студентів-педагогів. Вона вагалася, адже потрібно було показати у перший виїзд високі виробничі результати. Але ми перемогли. Проте стояла умова, щоб загін був максимально укомплектований хлопцями. Крім того, наш загін було доукомплектовано 5 студентами будівельних спеціальностей, що мали відповідати за технічну організацію будівельних робіт... Наш загін працював на будівництві житлових будинків для працівників колгоспу (дислокувалися ми в селі Сара Узинський Аркаликського району Кустанайської області). Це мали бути котеджі, що будувалися з різними виходами на дві сім'ї. Всього силами майбутніх педагогів було побудовано шість таких будинків. Вулицю, де вони були розміщені, назвали «Берізка» (так називалася база відпочинку для студентів та викладачів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, яка знаходилася неподалік Києва)» [Ралко, 2018, с. 131].

Основні напрями діяльності студентського будівельного загону історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького

визначалися у «Статуті студентського будівельного загону» (1966 р. та 1977 р.) [Пискун, 1987, с. 10-11] та «Положенні про студентський загін» (1977 р.) [Ермошин, Лияскін, Приступко, 1978, с. 137-143]. Зокрема, вказувалося, що «крім виконання безпосередньо виробничої діяльності на народногосподарських об'єктах, студентські будівельні загани мали проводити на місцях дислокації ідейно-виховну та суспільно-корисну роботу серед населення» [Ермошин, Лияскін, Приступко, 1978, с. 138].

Звичайно, згідно спогадів студбудзагонівців, на перше місце ставилося виконання будівельних робіт на об'єктах народного господарства. Варто відзначити той факт, що студентські будівельні загани неофіційно поділялися на ті, що мали працювати у межах республіки, де вони сформувалися та ті, що працювали за її межами, тобто на території всього СРСР (у студентському середовищі часто ці загани називали «ближніми» та «дальніми», або ж «місцевими» і «вїзними»).

На думку одного з активних учасників студентського будівельного руху Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького комісара студбудзагону Д. Омельченка (нині заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України): «Визначальною рисою студентських будівельних загонів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького було те, що студенти-горьківці, вступаючи до студбудзагону, керувалися не матеріальними стимулами, а виявляли молодіжний ентузіазм, прагнення своєю суспільно-корисною працею внести свій вклад у перемогу будівництва комуністичного суспільства» [Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченком].

У перші роки створення будівельних загонів, кількість студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького в Київському будівельному загоні була відносно невисокою: у 1963 р. – 50 осіб, 1964 р. – 40 осіб [Шкурко, 1992, с. 96-99]. Проте надалі кількість залучених до студбудзагону студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, в тому числі й студентів-істориків, що від'їжджали на будівельні роботи до Кустанайської області Казахстанської РСР, невпинно зростала. Це пов'язувалося як з якісними змінами всередині самого руху, так і активізацією роботи вищих державно-партійних та комсомольських органів по залученню студентської молоді до участі у виконанні народногосподарських планів. Так, за даними звітів командирів студентських будівельних загонів, чисельність студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького у 1965 р. становила 130 осіб, 1966 р. – 99 осіб, у 1968 р. – 99 осіб [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 269, арк. 4]. Тенденції кількісного зростання участі студентів у студбудзагонах спостерігалися аж до середини 1980-х рр.

Про високу ефективність діяльності студентських будівельних загонів, сформованих на базі Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, свідчать підсумкові звіти з виробничої діяльності Київського студентського будівельного загону в Кустанайській області Казахстанської РСР. Студенти працювали переважно на будівництві сільськогосподарських об'єктів, житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних об'єктів та ін. Так, середній виробіток на одного студбудзагонівця Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького у 1963 р. становив 1649 карбованців, у 1966 р. – 1782 карбованці [Шкурко, 1992, с. 91]. У подальші роки виробіток на одного

студента студбудзагону Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького був відносно сталий і дорівнював вказаним показникам.

У 1970 р. високих виробничих показників досяг студентський будівельний загін «Славутич», командиром якого був історик О. Реєнт (нині член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, Голова Національної спілки краєзнавців). Як згадує Олександр Петрович: «То була нелегка, хоча й цікава справа. Робочий день командира починався вдосвіта, як кажуть, з першими півнями, і тривав 14-15 годин. Доводилося вирішувати найрізноманітніші питання: налагоджувати помешкання та харчування бійців, укладати договори на виконання робіт, підписувати наряди, вести складні розрахунки з організаціями-субпідрядниками. У процесі роботи оволодівав функціями виконроба, майстра, бухгалтера. А який неоціненний життєвий досвід та імпульс до роботи давало спілкування з директором радгоспу Миколою Григоровичем Козловим! Він так умів поставити виробничий процес, що кожна його ланка діяла як налагоджений механізм. І нам вдавалося не порушувати цього ритму! Напевне, що ще й донині служать людям зведені нами в далекому Казахстані ферми, житлові будинки, виробничі та складські приміщення» [Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом].

До цього залишилося додати, що бійці студбудзагону «Славутич» двічі перемогли у соціалістичному змаганні будівельних загонів республіки, а О. Реєнта, як командира, було нагороджено знаком ЦК ВЛКСМ «Молодому передовику виробництва». Нагородженими були також і кращі бійці студзагону «Славутич» – студенти історико-педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького М. Білик, П. Іванюта, В. Кравченко (випуск 1975 р.).

Географія діяльності студентських будівельних загонів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького була досить широкою. Такий загін 1974 р. працював у Тюменській області та Ханті-Мансійському автономному окрузі РРФСР. У Нефтеюганську історики-горьківці будували спортивний комплекс (командир В. Чернешук, комісар І. Дробот) [Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом]; у 1977 р. в селищі Белозорька цієї ж області студбудзагін істориків «Буревісник» (командир О. Іллюченко, комісар В. Гартфіль) був задіяний на будівництві бетонних основ для нафтових резервуарів [Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченком]; у 1975 р. студенти-педагоги брали участь у будівництві Байкало-Амурської магістралі (командир В. Чешко, комісар С. Ніколаєв) [Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом], а загін «Сокіл-75» (командир Д. Моголівець, комісар М. Головка) працював на будівництві хлібокомбінату у Читинській області РРФСР [Інтерв'ю з Миколою Леонтійовичем Головком]. Працювали студентські будівельні загони істориків Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького й в Чукотському автономному окрузі РРФСР: у 1976 р. загін «Меридіан» (командир В. Байда, комісар В. Корсаков) будував дизельну електростанцію для аеропорту Анадірі [Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченком]; у цьому ж році інший студбудзагін, сформований на базі історичного факультету (командир був В. Чешко, а комісар І. Дробот), виконував роботи на будівництві теплової електростанції та будівництві житла для місцевого населення краю [Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом].

З 1964 р. починають створюватися студентські будівельні загони для виробничої діяльності на території самої УРСР, або ж так звані «ближні» студентські будівельні загони. Студбудзагін Києва мав працювати на спорудженні будівельних об'єктів столиці України, Київської та Кіровоградської областей, а також на території Кримської області. Як згадує комісар загону «Буревісник» (1974 р.) Д. Омельченко: «“Місцеві” студбудзагони будували переважно житлові та господарські об'єкти для місцевих радгоспів (зокрема, загін “Буревісник” будував теплиці у селищі Бортничі Броварського р-ну)» [Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченком].

Однак, на відміну від «виїзних» загонів, під час формування «місцевого» студентського будівельного загону існували труднощі, що були притаманні всім ЗВО Києва. Як свідчать виявлені в архіві звіти засідання бюро Київського міського комітету ЛКСМУ, керівний склад студентських будівельних загонів підбирався без належної уваги та із значним запізненням, що не могло не впливати на виробничу діяльність загону і якість виконаних робіт [ДАКО, ф. п-1616, оп. 7, спр. 67, арк. 89]. Крім цього, Київський будівельний загін формувався щорічно у травні-червні, тобто в останню чергу, що не давало змоги якісно провести необхідну підготовчу роботу, своєчасно організувати теоретичні та практичні заняття з оволодіння бійцями студбудзагону будівельних спеціальностей, ознайомити їх з технікою безпеки, а також належним чином провести медичний огляд [ДАКО, ф. п-1616, оп. 7, спр. 67, арк. 88]. Крім того, комітети комсомолу ЗВО не завжди могли забезпечити кількісно рівномірний розподіл студентів між «виїзними» та «місцевими» загонами [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 694, арк. 5].

Кількісний та якісний склад студентського будівельного загону м. Києва, який було сформовано у 1970 р.

Напрямок	Склад по курсу %			Склад по стажу робіт %		
	I курс	III курс	Старше	1 рік	2 рік	Більше 2 років
Тюменська область РРФСР	32	29	21	51	35	14
Казахстанська РСР	26	44	6	41	44	15
Забайкалля РРФСР	9	25	40	24	46	30
Київська область УРСР	65	28	7	60	28	12

Подана статистика наочно демонструє, що на міські будови направлялися переважно студенти молодших курсів ЗВО, з них близько 65 % не мали досвіду роботи у будівельних загонах [ДАКО, ф. п-1616, оп. 7, спр. 67, арк. 89]. Це було пов'язано з меншою престижністю виробничої діяльності у «ближніх» загонах та матеріальним стимулюванням праці у них: так, якщо у Київському міському студентському будівельному загоні оплата праці на одного студбудзагонівця

становила 973 карбованців за весь період робіт [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 694, арк. 32], то за аналогічний період у Київському будівельному загоні, що працював у Кустанайській області Казахстанської РСР, оплата праці складала 1649 карбованців [Шкурко, 1992, с. 91].

Для більшості київських студентів третій трудовий семестр 1986 р. пройшов у забруднених зонах Чорнобиля, ще не здогадуючись про справжні, трагічні масштаби цієї техногенної катастрофи. Відповідно до рішення ЦК ВЛКСМ до області було спрямовано 6807 студентів із 45 ЗВО СРСР для роботи на будівництві житлових будинків, об'єктів соціально-культурного та побутового призначення для населення, яке було евакуйоване з тридцятикілометрової зони відчуження. Крім цього працював студентський будівельний загін, що був сформований із студентів Київських ЗВО, чисельністю 1384 осіб, які були об'єднанні у 62 загони. За робочий період студентські загони виконали об'єм робіт в розмірі 2687,4 тис. карбованців. Студенти працювали на 205 об'єктах, з них 87 були здані в експлуатацію або під монтаж обладнання. Серед уведених в експлуатацію об'єктів – 31 житловий будинок, 2 школи, 4 дитячих садочка, 28 сільськогосподарських споруд та ін. О. Потильчак, який працював в одному з таких загонів пригадує: «Загін формувався за рішенням партійних і комсомольських органів. Участь у ньому була обов'язковою, а не за бажанням. Фактор заробітної плати був мінімальним – вона була зовсім невеликою. Працювали на будівництві дитячого садка у селищі для переселенців із зони відчуження Чорнобильської АЕС в селі Здвизівка Бородянського району Київської області» [Ралко, 2018, с. 155].

Важливим компонентом діяльності студентських будівельних загонів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького стало проведення пропагандистської роботи серед місцевого населення. Ця діяльність найкраще виявлялася у «дальніх» загонах, адже саме там в повній мірі реалізовувалися основні принципи діяльності студбудзагонів. У радгоспах, де працювали студентські будівельні загони ЗВО з УРСР, організовувалися спортивні секції, кружки художньої самодіяльності, фотовиставки тощо. Крім такого виду робіт, традиційно організовувалися суботники, на яких проводився ремонт старих і будівництво нових спортивних майданчиків, студенти допомагали підготовлювати школи до нового навчального року, брали участь у ремонтних роботах з відновлення дитячих садків і ясел [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 15, спр. 547, арк. 16].

Студенти-педагоги, звісно, значну увагу приділяли організації позашкільної роботи в період літніх канікул: разом з органами народної освіти і профспілковими організаціями організовували літні оздоровчі дитячі табори «Супутник», де працювали піонервожатими, забезпечували роботу гуртків і спортивних секцій. Варто відзначити, що такі дитячі табори організовувалися з 1962 р., коли перший Київський міський студентський будівельний загін виїхав на освоєння цілинних земель. Лише впродовж 1967 р. за участі бійців у Кустанайського обласного загону (сюди входили студенти історичного факультету) було організовано 106 піонерських таборів «Супутник», де відпочило 5723 діти працівників радгоспів області [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 271, арк. 28]. Крім того, історики проводили активну пропагандистську роботу у формі лекторій. Головним завданням лекційної пропаганди було висвітлення основних подій суспільно-політичного життя та

ознайомлення працівників радгоспів з положеннями основних державно-партійних документів [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 20, спр. 271, арк. 26].

Висновки. Таким чином, на базі історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького формувалися студентські будівельні загони для виробничої діяльності як у межах республіки, так і поза ними. Вони працювали переважно на будівництві сільськогосподарських споруд, житлових будинків, шкіл, дитячих садочків, спортивних та інших об'єктів. Крім виробничої діяльності, студентські будівельні загони істориків-педагогів проводили пропагандистську роботу серед місцевого населення. Проте, така діяльність найкраще реалізовувалася у «виїзних» загонах, адже в повній мірі саме там реалізовувалися основні принципи життєдіяльності студбудзагонів. Загалом можна стверджувати, що перебування в складі студентського будівельного загону відіграло важливу роль у формуванні особистості та набутті перших професійних навичок.

Список використаних джерел та літератури

- Артемьев Е. Ф., 1983. *Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов*, Москва: Изд-во Молодая гвардия, 254 с.
- Бухарина О. А., 2006. *Студенческие строительные отряды Тамбовской области: исторический опыт: дисс... канд. ист. наук*, Тамбов, 170 с.
- Державний архів Київської області (ДАКО).
- Ермошин Г., Лияскин В., Приступко В., 1978. *ССО: стройка, студенты, отряд*, Москва: Изд-во Стройиздат, 191 с.
- Иванов С. И., Погорелов С. П., 1975. *Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов*, Минск: Изд-во Вышэйшая школа, 48 с.
- Интерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченком (1952 р. н.), заступником директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. Розмова тривала 1 год. 15 хв. Запис зроблено 26 жовтня 2012 р.
- Интерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом (1951 р. н.), доктором історичних наук, професором. Розмова тривала 1 год. 10 хв. Запис зроблено 19 вересня 2012 р.
- Интерв'ю з Миколою Леонтійовичем Головком (1952 р. н.), доктором історичних наук, професором. Розмова тривала 55 хв. Запис зроблено 28 вересня 2012 р.
- Интерв'ю з Олександром Петровичем Реентом (1940 р. н.), доктором історичних наук, професором, член-кореспондентом НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України. Розмова тривала 45 хв. Запис зроблено 30 листопада 2011 р.
- Коляда І. А., Ралко Р. С., 2012а. *Студентський будівельний загін КДПІ ім. О.М. Горького. Історія становлення (до історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова)*, Київ, 55 с.
- Коляда І. А., Ралко Р. С. 2012б. Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962 – 1989 рр.), *Краєзнавство*, 2 (79), 141-149.
- Королева Т. М., 2006. *История движения студенческих отрядов Иркутской области: 1960 – 1980-е гг.: дисс. ... канд. ист. наук*, Иркутск, 270 с.
- Пискун А. И., 1987. *Партийное руководство деятельностью комсомола по организации и развитию движения студенческих отрядов: дисс. ... канд. ист. наук*, Киев, 196 с.
- Приступко В. А., 2008. *Студенческие отряды: исторический опыт 1959 – 1990 годов*, Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 294 с.
- Ралко Р. С., 2018. *Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962 – 1991 рр.): дис. ... канд. ист. наук*, Київ, 318 с.
- Хоменко Н. М., 2008. *Повсякденне життя студентської молоді України (1950 – 1960-ті рр.): дис. ... канд. ист. наук*, Київ, 288 с.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Шкурко І. І., 1992. *Соціально-гуманітарна і політична підготовка майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект)*, Київ: КДПІ, 144 с.

References

Artem'ev E. F., 1983. *Stupeni vozmuzhaniya. Istoriya, opyt patrioticheskogo dvizheniya studencheskih otryadov [The stages of maturity. History, experience of the patriotic movement of student detachments]*, Moskva: Izd-vo Molodaya gvardiya, 254 p. [in Russian].

Buharina O. A., 2006. *Studencheskie stroitel'nye otryady Tambovskoj oblasti: istoricheskij opyt: diss... kand. ist. Nauk [Student construction teams of the Tambov region: historical experience: Diss. ... Cand. Hist. Sciences]*, Tambov, 170 p. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO) [State Archive of the Kyiv Region (SAKR)].

Ermoshin G., Liyaskin V., Pristupko V., 1978. *SSO: strojka, studenty, otryad [CSS: construction site, students, squad]*, Moskva: Izd-vo Strojizdat, 191 p. [in Russian].

Interviu z Dmytrom Hryhorovychem Omelchenkom (1952 r. n.), zastupnykom dyrektora Ukrainskoho derzhavnoho tsentru turyzmu i kraieznavstva uchnivskoi molodi. Rozмова tryvala 1 hod. 15 khv. Zapys зроблено 26 zhovtnia 2012 r. [Interview with Dmytro Hryhorovych Omelchenko (b. 1952), Deputy Director of the Ukrainian State Center for Tourism and Local History of Student Youth. The conversation lasted 1 hour. 15 min. Recorded on October 26, 2012]. [in Ukrainian].

Interviu z Ivanom Ivanovychem Drobotom (1951 r. n.), doktorom istorychnykh nauk, profesorom. Rozмова tryvala 1 hod. 10 khv. Zapys зроблено 19 veresnia 2012 r. [Interview with Ivan Ivanovich Drobot (b. 1951), Doctor of Historical Sciences, Professor. The conversation lasted 1 hour. 10 min Recorded on September 19, 2012]. [in Ukrainian].

Interviu z Mykoloiu Leontiiovychem Holovkom (1952 r. n.), doktorom istorychnykh nauk, profesorom. Rozмова tryvala 55 khv. Zapys зроблено 28 veresnia 2012 r. [Interview with Mykola Leontiyovych Golovko (b. 1952), Doctor of Historical Sciences, Professor. The conversation lasted 55 minutes. Recorded on September 28, 2012]. [in Ukrainian].

Interviu z Oleksandrom Petrovychem Reientom (1940 r. n.), doktorom istorychnykh nauk, profesorom, chlen-korespondentom NAN Ukrainy, zasluženym diiachem nauky i tekhniky Ukrainy. Rozмова tryvala 45 khv. Zapys зроблено 30 lystopada 2011 r. [Interview with Oleksandr Petrovich Reient (b. 1940), Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine. The conversation lasted 45 minutes. Recorded on November 30, 2011]. [in Ukrainian].

Ivanov S. I., Pogorelov S. P., 1975. *Tretij semestr – vazhnaya forma obshchestvenno-politicheskoy praktiki studentov [The third semester is an important form of social and political practice of students]*, Minsk: Izd-vo Vyshejs'haya shkola, 48 p. [in Russian].

Khomenko N. M., 2008. *Povsiakdenne zhyttia studentskoi molodi Ukrainy (1950 – 1960-ti rr.): dys. ... kand. ist. nauk [Everyday life of student youth of Ukraine (1950s – 1960s): Diss. ... Cand. Hist. Science]*, Kyiv, 288 p. [in Ukrainian].

Koliada I. A., Ralko R. S., 2012a. *Studentskyi budivelnnyi zahin KDPI im. O.M. Horkoho. Istoriia stanovlennia (do istorii Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova) [Student construction detachment of KSPI named after O.M. Gorky. History of formation (to the history of the National Pedagogical Drahomanov University)]*, Kyiv, 55 p. [in Ukrainian].

Koliada I. A., Ralko R. S. 2012b. *Studentski budivelni zahony: do istorii patriotychnoho rukhu studentskoi molodi v URSR (1962 – 1989 rr.) [Student construction teams: to the history of the patriotic movement of student youth in the USSR (1962 – 1989)]*, *Kraieznavstvo*, 2 (79), 141-149. [in Ukrainian].

Koroleva T. M., 2006. *Istoriya dvizheniya studencheskih otryadov Irkutskoj oblasti: 1960 – 1980-e gg.: diss. ... kand. ist. nauk [History of the movement of student detachments of the Irkutsk region: 1960s – 1980s: Diss. ... Cand. Hist. Sciences]*, Irkutsk, 270 p. [in Russian].

Piskun A. I., 1987. *Partijnoe rukovodstvo deyatelnost'yu komsomola po organizacii i razvitiyu dvizheniya studencheskih otryadov: diss. ... kand. ist. nauk [Party leadership of the activities of the Komsomol on the organization and development of the movement of student detachments: Diss. ... Cand. Hist. Sciences]*, Kiev, 196 p. [in Russian].

Pristupko V. A., 2008. *Studencheskie otryady: istoricheskij opyt 1959 – 1990 godov [Student teams: the historical experience of 1959 – 1990]*, Moskva: Izd-vo Moskovskogo humanitarnogo un-ta, 294 p. [in Russian].

Ralko R. S., 2018. *Studentskyi budivelnyi zahin vyshchyykh navchalnykh zakladiv m. Kyieva (1962 – 1991 rr.): dys. ... kand. ist. nauk [Student construction detachment of higher educational institutions of Kyiv (1962 – 1991): Diss. ... Cand. Hist. Science]*, Kyiv, 318 p. [in Ukrainian].

Shkurko I. I., 1992. *Sotsialno-humanitarna i politychna pidhotovka maibutnikh uchyteliv (istoryko-pedahohichnyi aspekt) [Socio-humanitarian and political training of future teachers (historical and pedagogical aspect)]*, Kyiv: KDPI, 144 p. [in Ukrainian].

Tsentrálny derzhavnyj arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukrainy)].

**STUDENT CONSTRUCTION UNIT OF THE HISTORICAL FACULTY OF KYIV STATE
PEDAGOGICAL INSTITUTE NAMED AFTER O.M. GORKY: THE HISTORY OF CREATION
AND THE GEOGRAPHY OF ACTIVITIES**

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Methods of Teaching Social Disciplines and Gender Education,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Roman Ralko

Candidate of Historical Sciences,
teacher of lyceum “Euroland”, Kyiv

Abstract. *In the article, based on the study of a complex of sources and historiography, an attempt was made to present the authors' view of the history of the student construction unit of the Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky. The relevance of the study is due to the transformational changes that are taking place in the Ukrainian states, in particular the development of the concept of youth policy. The study analyzes the history of creation, geography and main activities of the student construction unit, which was formed on the basis of the History Faculty of the Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky, the authors focus on the high production rates of his activities, as well as on conducting student-historian advocacy work in accordance with the tasks of the Soviet Communist Party leadership. The methodological basis of the study is the general scientific principles of objectivity, systems and historicism, as well as the methods of historical research – historical-genetic, historical-systemic, historical-typological. It is concluded that student construction teams, which were formed on the basis of the historical faculty of Kyiv State Pedagogical Institute named after O.M. Gorky, worked on the construction of agricultural buildings, houses, schools, kindergartens, sports and more. In addition to production activities, student construction teams of historians and teachers carried out advocacy work among the local population. In general, being part of the student construction team played an important role in shaping the personality and acquiring the first professional skills.*

Keywords: *student construction units, history faculty, production activity, national economy, youth movement.*

***

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.07>
УДК 94(4):94(5)

СКІФИ У ЄВРОПІ**Пилипчук Ярослав Валентинович**

доктор історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історії європейських скіфів. У статті розглядається історія скіфів у Східній та Центральній Європі. Появу скіфів у Східній Європі можна датувати VIII ст. до н. е., коли вони вдерлися у землі кіммерійців. Як етнос скіфи формувалися у Центральній Азії. Встановлення ними контактів з еллінами можна датувати VII ст. до н. е. Експансію скіфів на Балкани та Центральну Європу можна датувати VI – V ст. до н. е. Велика Скіфія мала типовий для кочових конфедерацій поділ на крила та центр. Консолідація скіфів під владою одної династії датується серединою IV ст. до н. е. Скіфи чинили тиск на фракійців як у VI – V ст. до н. е. так і в IV ст. до н. е. Скіфські племена також мешкали в Алфьолді та мали культурний вплив на племена Центральної Європи. Неври, будіни, меланхлени, тіссагети, які були балто-слов'янськими та поволзько-фінськими племенами, також відчували сильний скіфський вплив. Часом кризи для скіфів став III ст. до н. е., коли зі сходу їх атакували сармати, а з заходу кельти та фракійці-гети. У III – II ст. до н. е. у Криму постало Пізньоскіфське царство, яке ворогувало з Боспорським царством. У II – III ст. н. е. Пізньоскіфське царство фактично було вассалом Боспорського царства. У другій половині III ст. н. е. Пізньоскіфське царство було ліквідовано аланами та готами.*

***Ключові слова:** Велика Скіфія, Пізньоскіфське царство, скіфи, кіммерійці, елліни, перси, фракійці, Боспорське царство.*

Постановка проблеми. Одним з найцікавіших періодів в історії Східної Європи є його давня історія. Історія скіфів містить безліч актуальних історичних проблем. Дискутують про час приходу скіфів у Східну Європу, їх вплив на осілих сусідів, а також питання їх політичної і соціальної історії.

Мета. Метою даної статті є дослідження історії європейських скіфів від приходу в Східну Європу до падіння Пізньоскіфського царства.

Історіографічний огляд. Історіографія історії скіфів є багатою і має величезний список літератури. В даному дослідженні ми зупинимося лише на деяких дослідженнях, особливо не заглиблюючись в археологічну літературу. Потрібно відзначити, що за радянських часів скіфська проблематика була більш популярною ніж в даний час. Серед дослідників того часу варто згадати М. Артамонова, Б. Гракова, О. Тереножкіна, І. Кукліну, А. Мелюкова, А. Хазанова, В. Мурзіна, Е. Черненко [Артамонов, 1974; Граков, 1971; Ильинская, Тереножкин, 1983; Куклина, 1985; Мелюкова, 1979; Мурзин, 1990; Рыбаков, 1979; Хазанов, 1975; Черненко, 1984]. Серед сучасних російських дослідників варто згадати В. Алексєєва,

І. Бруяко, С. Кулланду, Е. Молева [Алексеев, 2003; Бруяко, 2017; Кулланда, 2011; Молев, 2008а.; Молев, 2008б]. Потрібно відзначити розвиток скіфології в Україні. Низку важливих проблем скіфології дослідили українські науковці С. Андрух, Т. Висоцький, В. Гребенников, В. Зубар, І. Храпунов, С. Полін [Андрух, 1995; Высотская, 2003; Гребенников, 2010; Зубарь, 2002; Зубарь, 2003; Полин, 1992; Храпунов, 2007]. Серед західних скіфологів варто згадати Б. Канліффа і Т. Райс [Cunliffe, 2019; Райс, 2003].

Виклад основного матеріалу. На думку А. Удодової скіфи походили з Центральної Азії з району між Амудар'єю і Узбою. І. Кукліна пов'язувала зі скіфами пам'ятку Аржан у Туві. На думку О. Тереножкіна скіфам у Східній Європі передувала культура Черногоровки-Новочеркаська, яка співставляється з історичними кіммерійцями. М. Артамонов і Б. Граков зіставляли скіфів з носіями зрубної культури. А. Лесков вважав кіммерійцями черногоровців, а скіфами носіїв пам'яток новочеркаського типу. Їх спільною основою була зрубна культура. Д. Раєвський відзначав в етногенезі скіфів місцевий кіммерійський компонент та обґрунтовував думку про те, що царські скіфи прийшли зі сходу. Б. Граков вважав, що правлячі племена скіфів прийшли з Волги і були нащадками носіїв зрубної культури. Д. Раєвський також бачив в скіфах мігрантів з Поволжя. А. Тереножкін вважав, що скіфська культура склалася дещо раніше VII ст. до н. е. в Центральній Азії. І. Кукліна вважала батьківщиною скіфів Алтай і Тянь-Шань. Через Амудар'ю і Сирдар'ю вони прийшли на Іранське нагір'я і Південний Кавказ. Проте І. П'янков вказує, що скіфи з Центральної Азії пройшли через Поволжя і Північний Кавказ. Е. Грантової відзначав, що іраномовне населення жило в Східній Європі і в арійський період. В. Мурзін вважає за можливе вважати часом складання скіфського етносу VII ст. до н. е.. Скіфи включили в себе передскіфську культуру кіммерійців. В епоху походів скіфів на Передню Азію і Анатолію скіфські пам'ятки концентрувалися на Ставрополлі, Карачаєво-Черкесії, Північної Осетії, Чечні, Інгушетії. Скіфи проникали на Південний Кавказ через кавказькі перевали. З походами на Передню Азію можна пов'язати пам'ятки південнокавказького походження в східноєвропейських степах. Пам'ятки скіфів в Східній Європі в VII ст. до н. е. були порівняно нечисленні. Основна їх маса перебувала на Кавказі. Після закінчення переднеазійських та анатолійських походів скіфи розселяються на широких просторах Східної Європи. Вони займають степові і лісостепові простори до Дністра. Ранньоскіфський період історії Східної Європи можна датувати VIII / VII – рубежем VII / VI ст. до н. е. В. Іллінська та А. Тереножкін датували скіфську архаїку VII / VI ст. до н. е. В. Алексеев вважав часом появи скіфів у Східній Європі період кінця VIII ст. до н. е. – 680 р. до н. е. А. Ерліх вважав, що ранньоскіфської триада сформувалася у носіїв типу Новочеркаського скарбу VIII ст. до н. е. Культурний комплекс характерний для скіфів сформувався в Східній Європі в VII ст. до н. е. [Удодова, 2018, с. 83-91; Мурзін, 1990, с. 3-80; Алексеев, 2003, с. 16-27, 38-72].

Східноєвропейські скіфи згадуються в ахеменідських джерелах як сака-парадарайя. Античні джерела їх називають царськими скіфами. Часом встановлення греко-скіфських контактів були 590 – 570-х рр. до н. е. В середині – другій половині VI ст. до н. е. скіфи здійснювали напади на грецькі поселення. Перси під час своєї експансії в останній чверті VI ст. до н. е. завоювали Фракію. Морська експедиція

Аріарамна досягла Керченської протоки і перси спустошили околиці скіфських кочів'їв в Криму. В. Латишев датував похід Дарія на Скіфію 512 р. до н. е. Б. Граков дотримувався тієї ж думки. Пізніше він переосмислив це і датував похід 514 р. до н. е. 514 – 513 рр. до н. е. датували цей похід А. Тереножкін і В. Іллінська. В. Блаватський відносив похід до 513 р. до н. е. К. Мазетті датував похід 515 р. до н. е. А. Шахбазі датував скіфську кампанію періодом між 514 і 511 рр. до н. е. А. Єдаков припускав, що часом походу був період між 518 і 510 рр. до н. е. Д. Ботева-Боянова вважала часом цієї події 512 р. до н. е. В. Струве брав датування походу Дарія 514 р. до н. е. Запропоновану ним гіпотезу прийняли М. Артамонов, І. Яценко, К. Смірнов, Б. Рібаков. М. Ростовцев та М. Артамонов припускали, що метою походу було встановлення контролю над еллінськими містами Північного Причорномор'я. С. Толстов та Б. Граков вважали, що перси хотіли підкорити скіфів. М. Артамонов і А. Хазанов вважали, що події війни розгорталися на теренах Буджацького степу і були дуже критичні до розповіді Геродота. Б. Граков вважав, що військо персів досягло простору між Дністром і Південним Бугом. Б. Рібаков же вважав, що перси дійшли до району сучасного Бердянська. Пізніше цю його думку поділяв Є. Черненко, який також припустив, що перси здійснили рейд на Гелон. Військо скіфів очолювалося Іданфірсом, Скопасісом, Таксакісом. Є. Черненко вважав головним скіфським царем Іданфірса, а Л. Клейн – Скіфарба. В цьому поході перси зазнали поразки. У поході на скіфів взяли участь фракійці, що ускладнило їх відносини зі скіфами. Після того як Дарій повернувся в Азію, скіфи в своєму поході дійшли до Херсонеса Фракійського в 496 р. до н. е., вибивши персів з Фракії. Як провалився похід Кіра на массагетів, так зазнав краху і похід Дарія на скіфів. Стосовно розселення фракійців, то агафірси жили в Трансильванії на річці Муреш, а гети – між родопських горами і Дунаєм. На агафірсів впливали іранці. М. Артамонов сумнівався у фракійськості агафірсів. В Європі було кілька осередків поширення скіфських речей – трансильванське, північно-угорське та нижньодунайське. В Угорщині скіфи були не першими кочівниками. До них проникли арії, яких можна зіставити з носіями ямної культури, а також носії культури Мезочат, яку можна ототожнити з історичними киммерійцями. В Угорщині і Трансильванії знайдено близько 120 скіфських могильників. Ці могильники сконцентровані в Південній Словаччині, на території Дунайського Лівобережжя та басейнах річок Кереш і Муреш. Скіфи здійснювали вплив на землі іллірійців, що перебували у межах сучасних Хорватії та Паннонії на території Дунайського Правобережжя. Це пам'ятки групи Векерзуг. Пам'ятки цієї культури відчували скіфський вплив. Потрібно відзначити, що скіфський вплив відчувався навіть у Норіці, де жили кельти. Царські скіфи тісно контактували з Одриським царством, тому скіфські знахідки були знайдені в Гаршіново. В Угорщині скіфські знахідки виявлені у Зольдхоломпусті й Тапіосентмартоні. Найбільш західна пам'ятка це Феттерсфельд поблизу сучасного Берліна. Скіфський звіриний стиль вплинув на мистецтво фракійських племен. У 480-х рр. до н. е. еллінський Німфей перетворився в опорний пункт скіфів. Скіфи здійснювали набіги на сіндів на Кубані. Також скіфи тиснули на боспорських царів Археанактидів. Сходження на престол Спартокидів у Боспорі в третій чверті V ст. до н. е. призвело до зменшення скіфської небезпеки, так як елліни консолідувалися перед загрозою з боку кочівників. Скіфська правляча династія залишила після себе царські кургани. За царя Атея

в IV ст. до н. е. скіфи здійснили експансію в Добруджу. У 334 р. до н. е. Олександр Македонський перемиг трибаллів і вийшов до Дунаю. Він навіть переправився на лівий берег річки. Розвивати експансію македонян в 331 р. до н. е. був направлений Зопріон, який, пройшовши землями гетів та скіфів, вийшов до Ольвії. У 313 р. до н. е. калатійці в союзі з фракійцями і скіфами вигнали з західнопонтійських міст македонян. Лісімах відновив свою владу тільки в 306 – 305 рр. до н. е. У 292 р. до н. е. Лісімах спробував вдертися до Скіфії, але був розбитий гетським царем Дромміхетом. Потрібно сказати, що Нижній Дунай був регіоном взаємодії фракійського і скіфського культурних просторів. На думку В. Пирвана напередодні експансії скіфів землі до Дністра були заселені фракійським племенем гетів. Вони лише в V ст. до н. е. були потіснені скіфами. К. Йорданов вказує, що з VI ст. до н. е. в регіоні складається синкретична скіфо-фракійська культура. С. Андрух вказує, що фракійці проживали в лісостеповій Молдові, а знахідки фракійських пам'яток в Буджацькому степу поодинокі. Втім і скіфи в цьому регіоні в VI ст. до н. е. були відносно нечисленні. На рубежі VI – V ст. до н. е. відбувається консолідація скіфів і формування їх центру в Нижньому Подніпров'ї та Криму. Період 496 – 480 рр. до н. е. став добою скіфської експансії. Скіфський цар Аріапейт та Одриський цар Терес в 480 р. до н. е. уклали династичний шлюб, який закріпив мир між народами. Зустрівши опір одріссів, скіфи спрямували свою активність у землі агафірсів. Однак Аріапейт загинув від руки агафірського царя Спаргапіфа близько 460 р. до н. е. Під час воєн з фракійцями скіфи здійснювали напади і на еллінські поселення біля Дністра, на яких тимчасово припинилося життя. Над Ольвією був встановлений скіфський протекторат. У місті карбувалися монети з ім'ям скіфського царя Емінака. Цар Скіл правив в 460 – 440 рр. до н. е. У другій чверті V ст. до н. е. карбувалися монети скіфського царя Скіла. Правитель мав намір створити в Ніконії власний центр, але став жертвою інтриг ольвіюполітів і свого брата Октамасада в середині V ст. до н. е. Рятуючи своє життя, Скіл утік до Фракії. Октамасад і його брат Орік правили пізніше 440 – 439 рр. до н. е. Фуکیدід вказував, що скіфи перевершували за силою одріссів. Однак відсутність єдиної влади над скіфами сприяла тому, що наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. владу скіфів скинули з себе нижньодунайські та нижньодністровські еллінські міста. А. Мелюкова відзначала, що в VI – V ст. до н. е. західним кордоном скіфів був Прут, а в IV – III ст. до н. е. ним став Дністер. У пониззі Дністра в IV – III ст. до н. е. з'явилися змішані еллінсько-скіфські поселення, а скіфи налагодили тісний зв'язок з місцевими еллінськими містами. Також активними були зв'язки з гетами. Ранньогетські пам'ятки демонструють значний скіфський вплив на кінську зброю та озброєння гетів. У свою чергу, в Подністров'ї у IV – III ст. до н. е. гетський посуд домінував над скіфськими. З кінця V – початку IV ст. до н. е. скіфське суспільство входить в період свого розквіту. Цар Атей в середині IV ст. до н. е. об'єднав усіх скіфів. Часом його правління вважають середину IV ст. до н. е. Близько 357 р. до н. е. вмирає Одриський цар Котіс. Скіфи Атея вдерлися до Добруджі та потіснили гетів. У низці гетських поселень зафіксована скіфська кераміка. Поселення Лібістос, Зігер і Рокоби були засновані скіфами. Скіфи конфліктують з фракійцями в Північній Добруджі і на північному сході Мунтенії. У 346 р. до н. е. Атей почав карбувати власну монету. У 339 р. до н. е. скіфи Атея воювали з македонянами Філіпа II під Фатейми. У 331 і 313 рр. до н. е. скіфи продовжували становити небезпеку для македонської влади над

Фракією. Наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. скіфи витісняються з Буджацького степу експансією гетів під керівництвом Дроміхета. Після його смерті скіфи знову проникають в Добруджу. У Криму в 329 – 328 рр. до н. е. скіфи воювали проти боспорського царя Перісада. У 309 р. скіфські найманці брали участь в міжусобній війні в Боспорі на стороні Сатира II. У II ст. до н. е. – III ст. до н. е. в Криму існувало Пізньоскіфське царство. Ним правила династія, яка раніше правила у Великій Скіфії. Для Пізньоскіфського царства характерним стало осідання кочівників. На річці Салгир було засновано городище Керменчик. Його можна ототожнити в Неаполем Скіфським. У 170 – 150 рр. до н. е. Кримською Скіфією правив цар Аргот. Він був відомий як чоловік боспорської цариці Камассарії. Близько 135 – 130 рр. до н. е. була споруджена гробниця Аргота. Орієнтовно в 130 – 113 рр. до н. е. скіфами в Криму правил Скілур. Влада цього царя простягалася від кордонів Боспорського царства і Херсонеса до Південного Бугу і Нижнього Дніпра. За його правління також існували фортеці Палакій і Хаб. Син Скілура Паллака в 110 – 109 рр. до н. е. виступив в союзі з сарматами-роксоланами в боротьбі проти еллінів Криму і надіслав їм на допомогу війська понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Понтійське військо очолювалось стратігом Диофантом, який завдав поразки кочівникам. У 46 р. до н. е. вони брали участь у боротьбі за боспорський престол сина Мітрідата – Фарнака. У I ст. н. е. боспорський правитель Аспург звів на скіфський престол сина Омпласака – Ходарза. У 60-х рр. I ст. н. е. римський легат провінції Нижня Мезія Тиберій Плавт Сільвіан приходить на допомогу Херсонесу у війні проти скіфів. Боспорські царі Савромат I, Котіс, Савромат II у II ст. н. е. здобували перемоги над скіфами. Рескупоріда III у першій чверті III ст. н. е. проголосив себе царем не тільки Боспору, а й скіфів. Ймовірно Пізньоскіфське царство перебувало в залежності від Боспорського царства. Міста пізніх скіфів споруджувалися за грецьким зразком. Царів також ховали в саркофагах, а не як раніше в курганах. Пізні скіфи займалися землеробством і активно торгували з еллінами, а потім римлянами. У скіфський патеон включили бога Гермеса. Ще одна Скіфія існувала в Добруджі. В кінці III ст. до н. е. на Нижній Дунай приходять бастарни. Припиняють існування скіфські поселення Нижнього Подністров'я і Нижнього Побужжя. Скіфські поселення існують на Нижньому Дніпрі та в Криму. У 70-х рр. III ст. до н. е. на територію Скіфії проникають сармати, тому скіфи були змушені зміститися в район Добруджі і Криму. До II ст. до н. е. сармати займають більшу частину Великої Скіфії. У грецьких джерелах того часу Добруджа називається Скіфією. Скіфи часто здійснювали спільні з сарматами і бастарнами походи проти фракійців. У Добруджі в III ст. до н. е. відбулося змішання скіфів і фракійців. Бастарни починають відігравати активну роль в II ст. до н. е. Сармати починають брати активну участь в етнічних і політичних процесах регіону в I ст. до н. е. Завдяки монетним емісіям відомі імена шести правителів Малої Скіфії – Танусак, Каніт, Саріак, Акросак, Харасп, Айлія. Часом знищення пізньоскіфського царства вважається друга половина III ст. н. е. [Черненко, 1982, с. 3-34; Артамонов, 1974, с. 76-78, 128-138; Андрух, 1995, с. 71-161; Полин, 1992, с. 7-98; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 87-355; Мелюкова, 1979, с. 235-249; Черненко, 1984, с. 3-110; Гуляев, 2005, с. 138-159; Граков, 1971, с. 13-32; 22, с. 225-250; Алексеев, 2003, с. 153-277; Куклина, 1985, с. 137-142; Cunliffe, 2019, р. 48-54, 116-172; Высотская, 2003, с. 38-45; Молев, 2008б, с. 18-20; Зубарь, 2002, с. 272-291; Зубарь, 2003, с. 45-70;

Бруяко, 2017, с. 317-329; Молев, 2008а, с. 132-136; Гребенніков, 2010, с. 20-33; Храпунов, 2007, с. 86-148].

У VI ст. до н. е. у Східній Європі існувало Скіфське царство. На чолі держави перебувало правляче плем'я назване Геродотом царськими скіфами. Царство скіфи називали басілейя, а його складові частини архе. Скіфія складалася з трьох царств, тобто існував традиційний кочівницький поділ на крила і центр. Згідно генеалогічної легенди скіфські племена походили від трьох міфічних прабатьків. Від Арпоксая – авхати, від Ліпоксая – траспії та катіари, від Колаксая – паралати. Область Геррос була номом, де були царські могили. У документі на честь Протогена згадані племена савдаратів та пісамантів. Серед скіфів була значна соціальна диференціація. Найбільш відомі такі поховання як Гостра могила, Баби, Чортомлицький курган, Солоха, Крансокутський та Мелітопольський кургани. Чоловіки-воїни були поховані з розкішним інвентарем. Багаті поховання характерні для знаті, а для простих общинників притаманні прості поховання з невеликим насипом. У скіфському суспільстві були раби, якими ставали захоплені у ході набігів люди з сусідніх народів. У рабство через борги могли потрапити й самі скіфи. Це було кабальне рабство. Раби допомагали жінкам у домашній роботі, а також в землеробстві (як орні селяни) і скотарстві (як пастухи). Бідні скіфи билися пішими. Звичайні громадяни називалися греками гіпоксотами (восьминоги). Еллінізовані скіфи – калліпіди – називалися нащадками прекрасноконних. Були в скіфському суспільстві залежні люди, які мали статус вище ніж у рабів. Це були слуги-товариші, виночерпії, конюхи, царський конвой. По-давньогрецьки ця категорія називалася ферапонтами. Ще однією категорією населення були данники. На початку VI ст. до н. е. скіфи вже відчували еллінський вплив. Анахарсіс вклонився грецьким богам у Кізіці, за що був потім убитий царем Савлом. Пізніше, в V ст. до н. е. Скіл син царя Аріапейта і гречанки бував в Ольвії і вклонявся еллінським богам. За це він був повалений братом Октамасадом і був змушений тікати до Фракії. Під час вторгнення персів в Європейську Скіфію в 514 р. до н.е. згадано три царі, які керували військами. Владу головного царя обмежувала рада царів та збори воїнів. Під час перського вторгнення головним царем був Іданфірс. У разі виникнення невдоволення діяльністю царя влада переходила до його брата. Зазвичай же влада переходила від батька до сина. Влада царя вважалася божественною і санкціонувалася небом. У IV ст. до н. е. Атей об'єднав всю Скіфію під своєю владою. У III ст. до н. е. цар саїв Сайтаферн мав у підпорядкуванні скептухів (князів). Скептухи низького рангу очолювали ополчення, більш високого – очолювали ном. На чолі дружини з важкої кінноти стояв цар. До III ст. до н. е. Скіфське царство розташовувалося від Дону до Дунаю, проте у II ст. до н. е. обмежилось Степовим Кримом. Коли скіфи почали осідати на землю, в II ст. до н. е. у них з'явився флот. Однак ще з III ст. до н. е. скіфи були тісно вплетені в політику еллінських колоній. Сайтаферн з військом приходив під Ольвію. У II ст. до н. е. Пізньоскіфське царство очолювали Скілур та Паллак. Потрібно відзначити, що в Скіфії були частково осілі племена – калліпіди, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби і алазони. Напівосілі племена обробляли пшеницю, ячмінь, часник, боби, цибулю. Нижчою ланкою в соціальній організації скіфів була родина. Родина у скіфів за даними поховань могла налічувати до 50 осіб. Це були розширені родини. На їх існування вказують великі житла. Рядові ж скіфи мали невелику родину, яка могла жити в одній кибитці. Більш високим ланкою був рід. Рід

у кочових іранців був патріархальним. Кілька десятків родів об'єднувались в племена. Племенами скіфів були: калліпіди, алазони, герри, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, царські скіфи. Геродот згадував про авхатів, катіарів, траспіїв та паралатів. Племена об'єднувались в провінції, а провінції в басилеї. Басилеї входили до складу Великої Скіфії. Скіфські царі мали право першої ночі. Вони також практикували полігінію. У Аріапейта були сини від гречанки з Істрії, від скіф'янки Опії, від доньки фракійського царя Терея. У Скілура було чи то 50, чи то 80 синів. Царі мали як дружин, так і наложниць. Коли цар помирав разом з ним хоронили і наложниць. Також для скіфів був характерний левірат. Після смерті батька син міг одружитися на дружині батька. Це було пов'язано з необхідністю соціального захисту родини померлого царя. Знать складалася з царів, скептхів (князів) і їх дружин. Нижча ланка аристократії складалася з старійшин. Жінки в скіфському суспільстві на відміну від сарматів і массагетів не мали рівних прав. На жінок покладалася турбота про домашнє господарство. Для скіфів була характерна патрилійність, тобто ведення спорідненості по батьківській лінії. Пережитки матрілінійності зберігалися у сфері релігії, зокрема в образах жіночих божеств. Домінуючим у скіфів було кочове скотарство. Скіфи жили в повстяних юртах. Влітку скіфи переміщалися на північні окраїни степів. На зиму скіфи йшли до лиманів річок і моря. Для скіфів була характерна приватна власність на худобу. Найбільш численними серед тварин були коні і вівці. З молока кобил скіфи готували кумис і сир. Скіфи полювали на оленів і зайців, а також займалися рибальством. Залізо скіфи добували з болотних руд. Як паливо використовували деревину і кістки. На лісостеповій території з кісток і рогу виготовляли кінську зброю. Існувало ткацтво. Одяг виготовлявся з овечої вовни та конопель. Вже з VIII ст. до н. е. скіфи торгували з еллінами. Елліни продавали свій посуд, а натомість отримували продукти землеробства. Тому Боспорське царство стало житницею для Еллади. Великого поширення в степу і лісостепу отримали ювелірні вироби еллінів. Також у великих обсягах в Скіфію йшло вино. На відміну від еллінів скіфи пили нерозбавлене вино. Також популярністю користувалися оливки та мазі. У великій кількості продавалися раби і продукти скотарства. Раби здобувалися у походах на фіно-угорські, балто-слов'янські, меотські та фракійські племена. Найбільш важкоозброєні скіфи жили в Подонні. Вони билися проти савроматів і фінських племен. Скіфи використовували залізні лускаті панцирі, які вони запозичили ще в VII ст. до н. е. в Передній Азії. Голову захищав шолом. Для озброєних воїнів звичайна шапка-башлик у V – IV ст. до н. е. набуває металевого покриття з пластин-лусочок. Також в комплекс захисного озброєння входив щит. Потрібно відзначити, що найбільш поширеним видом озброєння стали лук і стріли, які використовувалися в дистанційному бою. На озброєнні у скіфів був так званий скіфський лук. Зброєю ближнього бою були акінак і списи. Потрібно відзначити, що скіфи також служили найманцями. Маємо відомості, що у 428 р. до н. е. мітіленці зафрахтували скіфських стрільців на Понті. Кількість скіфських найманців пішло на спад в IV ст. до н. е. Завдяки торгівлі з еллінами зростає багатство скіфських царів. Скіфи також торгували з далекими племенами. Існував торговий шлях зі скіфських степів через землі савроматів на Урал. Скіфи хоча і торгували з еллінами, але так і не прийняли еллінських монет для внутрішнього грошового обігу. Засобом грошового обігу у скіфів були також бронзові наконечники стріл. З кінця VII ст. до н. е. скіфські

стріли поширилися від степів на Фракію і Норік. Скіфські стріли знаходили в пам'ятках кельтської гальштатської культури. Щодо вірувань скіфів, то головними богами були Папай (бог громовержець) і Апі (його небесна дружина). Також була відома богиня Табіті. Богом вод був Фагімасад. Відповідником еллінському Аполлону був Гойтосир, а Афродіті – Аргімпада. Легендарним предком всіх скіфів був Таргітай. Бог війни шанувався в вигляді акинака. Тільки богу війни ставилися вівтарі, де йому приносили тварин у вигляді кривавих жертв. Іншим богам просто приносили жертви. Для скіфів був характерний звичай побратимства. У скіфів були енареї, які виконували роль жерців. Для скіфів був характерний звіриний стиль в пластиці. Скіфи на думку С. Кулланда говорили на східноіранській мові. А. Іванчик притримується точки зору про південно-західну іранську філіацію скіфів. Близькими за культурою до скіфів були меоти, які відчували сильний скіфський вплив. На схід від скіфів жили савромати. В. Томашек вважав, що інші сусіди скіфів – меланхлени були предками марійців. Л. Єльницький розміщував меланхленів на Північному Кавказі. П. Третьяков бачив в меланхленів слов'ян і вважав слов'янською юхновську культуру. В. Шрамко локалізував меланхленів на Сіверському Дінці. Меланхлени на думку Б. Гракова займали землі по Дону. На думку деяких вчених тиссагетів та йрків можливо локалізувати в області анан'їнської культури пермян. Б. Рыбаков локалізувати йрків в районі дяковської культури. С. Рассадін вважав, що тиссагети жили в басейні Дону і були носіями Городецької культури, тобто були предками мордвинів. На думку Б. Гракова неври жили на захід від Дніпра. П. Шафарик локалізувати їх на Нареві і Західному Бузі. М. Артамонов ототожнював з неврами Висоцьку культуру від Ворскли до Південного Бугу. На Дніпровському Лівобережжі в лісостепу жили гелони. Гелон еллінських джерел є Більским городищем на Ворсклі. Будини, на думку Б. Гракова, жили на Воронежському Подонні. П. Шафарик локалізував неврів на Західному Бузі, а гелонів вважав частиною будинів, яких він вважав слов'янами. В. Кобичев вважав, що будини жили в лісах і болотах Полісся. І. Забелін вважав, що будини були фіномовними і локалізував їх від Верхнього Подніпров'я до Ками. А. Удальцов вважав їх балтами. П. Ліберов вважав, що будини жили на Середньому Доні і були фіномовними. І. Кукліна вважала можливою кавказьку локалізацію будинів. Л. Єльницький вважав, що будини жили на Західному Кавказі. В землі будинів була фортеця Карісок, яку В. Томашек пов'язував з поселенням в землях прикамських пермських народів («кар» – пермськими мовами – «городище»). С. Рассадін локалізував будинів на Дніпровському Лівобережжі. Гелони були споріднені з скіфами, а не з будінами. Деякі вчені припускають, що раніше вони розселилися на Південному Кавказі. Агафірси жили в придунайських землях. Ще у VI ст. до н. е. скіфи здійснювали напади на землі фракійських племен. Будини, неври та меланхлени оскіфілись, перейнявши звіриний стиль, вершницьку ідеологію, скіфську зброю [Артамонов, 1974, с. 68-76, 78-108, 138-144; Рассадін, 2005, с. 76-105, 125-176; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 87-355; Гуляев, 2005, с. 202-328; Граков, 1971, с. 33-151; Райс, 2003; Хазанов, 1975, с. 55-202; Рыбаков, 1979; Cunliffe, 2019, р. 218-322; Кулланда, 2011, с. 9-46].

Висновки. Таким чином, появу скіфів у Східній Європі можна датувати VIII ст. до н. е., коли скіфи вдерлися до земель кіммерійців. Як етнос скіфи формувалися в Центральній Азії. Встановлення їх контактів з еллінами можна

датовати VII ст. до н. е. Експансію скіфів на Балкани і Центральну Європу можна датувати VI – V ст. до н. е. Велика Скіфія мала типовий для кочових конфедерацій поділ на крила і центр. Консолідація скіфів під владою однієї династії датується серединою IV ст. до н. е. Скіфи тиснули на фракійців як в VI – V ст. до н. е., так і у IV ст. до н. е. Скіфські племена також жили в Алфьолді та мали культурний вплив на племена Центральної Європи. Неври, будини, меланхлени, тиссагети, які були балто-слов'янськими і поволжсько-фінськими племенами також відчували сильний скіфський вплив. Час кризи для скіфів настав у III в. до н. е. коли зі сходу їх атакували сармати, а з заходу кельти і фракійці-гети. У III – II ст. до н. е. в Криму з'явилося Пізньоскіфське царство, яке ворогувало з Боспорським царством. У II – III ст. н. е. Пізньоскіфське царство фактично було васалом Боспорського царства. У другій половині III ст. н. е. Пізньоскіфське царство було ліквідовано аланами та готами.

Список використаних джерел та літератури

- Алексеев В. А., 2003. *Хронография Европейской Скифии*, СПб.: Эрмитаж, 417 с.
- Андрух С. И., 1995. *Нижнедунайская Скифия в VI – начале I в. до н. э.*, Запорожье: Запорожский государственный университет, 105 с.
- Артамонов М. И., 1974. *Киммерийцы и скифы (От появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.)*, Л.: Издательство Ленинградского университета, 156 с.
- Бруяко И. В., 2017. Македония и Скифия – история длинной в десятилетие, *Античный мир и археология*, Саратов: Саратовский исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, 317-329.
- Высотская Т. Н., 2003. О времени гибели Позднескифского царства в Крыму, *Проблемы истории, филологии и культуры, XIII*, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 38-45.
- Граков Б. И., 1971. *Скифы. Научно-популярный очерк*, М.: Издательство Московского университета, 170 с.
- Гребенников В., 2010. Пізньоскіфське царство, *Емінак: Науковий щоквартальник, 1-4 (5)*, 20-33.
- Гуляев В. И., 2005. *Скифы: расцвет и падение великого царства*, М.: Алетея, 400 с.
- Зубарь В. М., 2002. О характере Позднескифской государственности во II в. до н. э. – первых веках н. э. *Проблемы истории, филологии и культуры, XII*, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 272-291.
- Зубарь В. М., 2003. Некоторые аспекты истории Северо-Западной Таврики в конце VI – на рубеже IV-III вв. до н. э., *Проблемы истории, филологии и культуры, XIII*, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 45-70.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И., 1983. *Скифия VII – IV вв. до н. э.*, Киев: Институт археологии Украинской ССР, 380 с.
- Куклина И. В., 1985. *Этногеография Скифии по античным источникам*, Л.: Наука ЛО, 208 с.
- Кулланда С. В., 2011. Скифы: язык и этнос, *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, М.: РГГУ, 9-46.
- Мелюкова А. И., 1979. *Скифия и фракийский мир*, М.: Наука, 256 с.
- Молев Е. А., 2008а. Боспор и скифы от Агаэта до Савмака, *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 4*, Нижний Новгород: Нижегородский университет им. Н. И. Лобачевского, 132-136.
- Молев Е. А., 2008б. О скифско-боспорской войне при Перисаде I, *Научные ведомости БелГУ, № 10 (50)*, Белгород: Белгородский государственный университет, 17-20.
- Мурзин В. Ю., 1990. *Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса*, К.: Наукова думка, 88 с.
- Полин С. В., 1992. *От Скифии к Сарматии*, Киев: Институт археологии Академия наук Украины, 200, [1] с.

- Райс Т. Т., 2003. *Скіфи. Строители степных пирамид*, М.: Центрполиграф, 156 с.
- Рассадин С. Е., 2005. *Северные соседи Великой Скифии*, Минск: Право и экономика, 264 с.
- Рыбаков Б. А., 1979. *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*, М.: Наука, 242 с.
- Хазанов А. М., 1975. *Социальная история скифов*, М.: Восточная литература, 336 с.
- Храпунов И. Н., 2007. *Древняя история Крыма*, Симферополь: ДОЛЯ, 272 с.
- Черненко Е. В., 1982. Поход Дария на Скифию *Древности Степной Скифии*, К.: Наукова думка, 3-37.
- Черненко Е. В., 1984. *Скифо-персидская война*, Киев: Наукова думка, 120 с.
- Удодова А. Д., 2018. О начальной истории скифов царских *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*, 4, М.: Московский государственный областной университет, 83-91.
- Cunliffe B., 2019. *The Scythians. Nomad warriors of the steppes*, New York: Oxford University Press, 409 p.

References

- Alekseev V. A., 2003. *Hronografija Evropejskoj Skifii [Chronography of European Scythia]*, SPb., Jermitez, 417 p. [in Russian].
- Andruh S. I., 1995. *Nizhmedunajskaja Skifija v VI – nachale I v. do n. je. [Lower Danube Scythia in VI – I centuries BC]*, Zaporozh'e: Zaporozhskij gosudarstvennyj universitet, 105 p. [in Russian].
- Artamonov M. I., 1974. *Kimmerijcy i skify (Ot pojavlenija na istoricheskoj arene do konca IV v. do n. je.) [Cimmerians and Scythians (from appear on avanscene of history to the end of IV century BC)]*, L.: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 156 p. [in Russian].
- Brujako I. V., 2017. Makedonija i Skifija – istorija dlinnoj v desjatiletie [Macedonia and Scythia – a decade long history] *Antichnyj mir i arheologija*, Saratov: Saratovskij issledovatel'skij gosudarstvennyj universitet imeni N. G. Chernyshevskogo, 317-329. [in Russian].
- Chernenko E. V., 1982. Pohod Darija na Skifiju [Raid of Darius on Scythia], *Drevnosti Steпноj Skifii*, K.: Naukova dumka, 3-37. [in Russian].
- Chernenko E. V., 1984. *Skifo-persidskaja vojna [The Scythian-Persian war]*, K.: Naukova dumka, 120 p. [in Russian].
- Cunliffe B., 2019. *The Scythians. Nomad warriors of the steppes*, New York: Oxford University Press, 409 p. [in English].
- Grakov B. I., 1971. *Skify. Nauchno-populjarnyj ocherk [Scythians. Popular science essay]*, M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 170 p. [in Russian].
- Grebennikov V., 2010. Pizn'oskifs'ke carstvo [Late Scythian kingdom], *Eminak: Naukovij shchokvartal'nik*, № 1-4(5), s20-33. [in Ukrainian].
- Guljaev V. I., 2005. *Skify: rascvet i padenie velikogo carstva [Scythians: emergence and decline of great kingdom]*, M.: Aleteja, 400 p. [in Russian].
- Hazanov A. M., 1975. *Social'naja istorija skifov [Social history of Scythians]*, M.: Vostochnaja literature, 336 p. [in Russian].
- Hrapunov I. N., 2007. *Drevnjaja istorija Kryma [Ancient history of Crimea]*, Simferopol': DOLJa, 272 p. [in Russian].
- Il'inskaja V. A., Terenozhkin A. I., 1983. *Skifija VII – IV vv. do n. je. [Scythia in VII – IV centuries BC]*, K.: Institut arheologii Ukrainskoj SSR, 380 p. [in Russian].
- Kuklina I. V., 1985. *Jetnogeografija Skifii po antichnym istochnikam [Ethnogeography of Scythia according classical sources]*, L.: Nauka LO, 208 p. [in Russian].
- Kullanda S. V., 2011. Skify: jazyk i jetnos [Scythians: language and ethnos], *Vestnik RGGU. Serija: Literaturovedenie. Jazykoznanie. Kul'turologija*, M.: RGGU, 9-46. [in Russian].
- Meljukova A. I., 1979. *Skifija i frakijskij mir [Scythia and Thracian world]*, M.: Nauka, 256 p. [in Russian].
- Molev E. A., 2008a. Bospor i skify ot Agajeta do Savmaka [Bospor kingdom and Scythians from Agaeth to saumak], *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*, 4, Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij universitet im. N. I. Lobachevskogo, 132-136. [in Russian].

Molev E. A., 2008b. O skifsko-bosporskoj vojne pri Perisade I [About Scythian-Bosporian war at time of Perisad I], *Nauchnye vedomosti BelGU, № 10 (50)*, Belgorod: Belgorodskij gosudarstvennyj universitet, 17-20. [in Russian].

Murzin V. Ju., 1990. *Proishozhdenie skifov: osnovnye jetapy formirovanija skifskogo jetmosa* [Genesis of Scythians: main stages of formation of Scythian ethnos], K.: Naukova dumka, 88 p. [in Russian].

Polin S. V., 1992. *Ot Skifii k Sarmatii* [From Scythia to Sarmatia], K.: Institut arheologii Akademija nauk Ukrainy, 200, [1] p. [in Russian].

Rajs T. T., 2003. *Skify. Stroitelji stepnyh pyramid* [Scythians. Builders of steppe kurgans], M.: Centrpoligraf, 156 p. [in Russian].

Rassadin S. E., 2005. *Severnye sosedi Velikoj Skifii* [Northern neighbours of Great Scythia], Minsk: Pravo i jekonomika, 264 p. [in Russian].

Rybakov B. A., 1979. *Gerodotova Skifija. Istoriko-geograficheskij analiz* [Herodotus Scythia. Historical-Geographical analysis], M.: Nauka, 242 p. [in Russian].

Udodova A. D., 2018. O nachal'noj istorii skifov carskih [About early history of Royal Scythians] *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Istorija i politicheskie nauki, 4*, M.: Moskovskij gosudarstvennyj oblastnoy universitet, 83-91. [in Russian].

Vysotskaja T. N., 2003. O vremeni gibeli Pozdneskifskogo carstva v Krymu [About the time of the decline of the Late Scythian kingdom in the Crimea] *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XIII*, Magnitogorsk, Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 38-45. [in Russian].

Zubar' V. M., 2002. O haraktere Pozdneskifskoj gosudarstvennosti vo II v. do n. je. – pervyh vekah n. je. [On the nature of the Late Scythian statehood in the II century. BC NS. – the first centuries A.D. NS.], *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XII*, Magnitogorsk: Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 272-291. [in Russian].

Zubar' V. M., 2003. Nekotorye aspekty istorii Severo-Zapadnoj Tavriki v konce VI – na rubezhe IV-III vv. do n. je. [Some aspects of history of North-Western Taurica in the end of VI – on the edge of IV-III centuries BC], *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XIII*, Magnitogorsk: Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 45-70. [in Russian].

SCYTHIANS IN EUROPE

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History and Archeology,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *This article is about the history of the European Scythians. The article examines the history of the Scythians in Eastern and Central Europe. The appearance of the Scythians in Eastern Europe can be dated back to the VIII century BC, when the Scythians invaded the lands of the Cimmerians. As an ethnos, the Scythians were formed in Central Asia. Establishing contacts with the Hellenes can be dated back to the VII century BC. The expansion of the Scythians to the Balkans and Central Europe can be dated back to the VI – V centuries BC. Greater Scythia had a division into wings and a center, typical for nomadic confederations. The consolidation of the Scythians under the rule of one dynasty dates back to the middle of the IV century BC. The Scythians put pressure on the Thracians in the VI – V centuries BC and IV century BC. Scythian tribes also lived in Alfjold and had a cultural influence on the tribes of Central Europe. Nevras, Boudins, Melanchlens, Tissagets who were Balto-Slavic and Volga-Finnish tribes also experienced a strong Scythian influence. The time of crisis for the Scythians was the III century BC. That is, when the Sarmatians attacked them from the east, and the Celts and Thracians-Getae from the west. In the III – II centuries BC the late Scythian kingdom appeared in the Crimea, which was at enmity with the Bosphorus kingdom. In the II – III centuries AD the Late Scythian kingdom was actually a vassal of the Bosphorus kingdom. In the second half of the 3rd century AD the Late Scythian kingdom was liquidated by the Alans and Goths.*

Key words: *Great Scythia, Late Scythian kingdom, Scythians, Cimmerians, Greeks, Persians, Thracians, Bosphorus kingdom.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.08>
УДК 94:323.269.6(470+571)«1773/1775»

ПОВСТАННЯ О. ПУГАЧОВА 1773 – 1775 РР. ЯК ЧИННИК ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Сафонов Кирило Анатолійович

студент бакалаврату,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: petlura2002@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8873-1307>

***Анотація.** В запропонованій статті розглядаються причини появи на історичній арені О. Пугачова в образі російського імператора Петра III, а також особливості перебігу очоленого самозванцем козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. Проаналізувавши низку інформаційних джерел, вдалося з'ясувати підстави присвоєння О. Пугачовим імені покійного царя Петра III, які полягали в побутуванні серед народу переконання про передчасне усунення від влади лиходіями «доброго царя». Відзначено, що дії самозванця виявилися революційними як для реалій Російської імперії зразка другої половини XVIII ст., адже він вперше в історії країни фактично скасував кріпосне право. Та попри прогресивний зміст окремих маніфестів, що були видані від імені самозванця, дії повстанців не слід ідеалізувати з огляду на виявлену ними жорстокість щодо оточуючих. Охарактеризувавши особливості перебігу повстання, вдалося з'ясувати, що всередині російського суспільства існували доволі міцні антикатериненські настрої, тому за першої нагоди частина невдоволених абсолютизмом підданих без вагань переходила на бік самозванця. Внаслідок цього О. Пугачову вдалося досягти значних успіхів вже незабаром після початку повстання, населення більшості міст і сіл добровільно визнало його владу. Апогеем виступу стало завоювання Казані, перебуваючи в якій, самозванець здобув шанс підкорити Москву. Встановлено, що так званий Петро III, вважаючи себе російським самодержцем, вдався до надання своїм прихильникам нових імен та зміни найменування оточуючих географічних об'єктів: соратники самозванця здобули дворянські прізвища, а підкорені поселення назви найбільших імперських міст. Відзначено, що Російська імперія наприкінці третьої чверті XVIII ст. мала проблеми не лише з повстанцями О. Пугачова, адже велася боротьба ще на двох фронтах. На дипломатичному – проти нової самозванки княжни Тараканової, тоді як на зовнішньому йшла війна з Османською імперією. Через наявність одразу кількох викликів Катерина II не спромоглася запобігти швидкому розростанню повстання. Наголошується, що Російська імперія, підписавши вигідний для себе мирний договір з турками, все ж спромоглася вивільнити додаткові сили, завдяки чому повстання було придушено. Що ж стосується О. Пугачова, то він не був переможений у бою, його зрадило найближче оточення.*

***Ключові слова:** О. Пугачов, Катерина II, Петро III, О. Бібіков, Російська імперія, повстання, самозванець, Казань, Татищевська фортеця, донські козаки.*

Постановка проблеми. На тлі соціально-економічної нестабільності, яка невдовзі після позбавлення Катериною II в 1762 р. влади свого чоловіка Петра III охопила Російську імперію, в образі врятованого від смерті царя з'явився ватажок донських козаків О. Пугачов. Підтриманий широкими верствами російського суспільства, самозванець розпочав реально загрозувати владі імператриці та

існуванню російської державності загалом. Варто відзначити, що феномен самозванства, який заповнив колективну свідомість жителів Російської імперії за правління Катерини II, мав тривалу історію. Ще на початку XVII ст. Московію охопило повстання на чолі з нібито вцілілим сином Івана Грозного – Лжедмитрієм I. Це було перше масове повстання під проводом самозванця і саме воно уможливило появу нових ошуканців впритул до XX ст. Проте, мабуть, найвідомішим, не в останню чергу завдяки творчості О. Пушкіна, став саме О. Пугачов.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету дослідити причини вибору О. Пугачовим образу померлого імператора Петра III та проаналізувати перебіг козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. під його проводом.

Історіографічний огляд. Тема повстання під керівництвом О. Пугачова привертала увагу багатьох вчених Російської імперії. Першим про участь населення Поволжя в ньому написав відомий історик і географ XVIII ст., секретар Академії наук в Петербурзі Г. Міллер [Овчинников, 1962]. Розпочинаючи з сучасників, повстання під проводом О. Пугачова цікавило не лише істориків, а й письменників. Відомий російський поет О. Пушкін у повісті «Капітанська дочка» [Пушкін, 1984.] з історичною достовірністю описав події, що супроводжували бої під Татищевською фортецею. Варто відзначити науковий доробок історика XIX ст. М. Дубровіна [Дубровин, 1884]. В радянські часи О. Пугачов став знаковою історичною фігурою внаслідок своєї належності до кола борців проти монархізму і панівного класу, що чудово узгоджувалося з марксистською ідеологією. Доволі конструктивною є брошура радянського історика В. Мавродіна [Мавродин, 1973]. На сьогодні проблематика життя і діяльності О. Пугачова не втратила своєї актуальності. Після розпаду СРСР тему досліджували О. Іванов [Іванов, 2016], В. Мауль [Мауль, 2007], В. Лопатін [Лопатин, 2015]. Серед сучасних істориків найбільш ґрунтовно означене питання, на нашу думку, розглянув Є. Трефілов у науково-популярній книзі «Пугачов» [Трефилов, 2015].

Виклад основного матеріалу. Якщо Лжедмитрій I намагався довести, що він – син Івана Грозного, то О. Пугачов приміряв на себе образ дивом врятованого Петра III. Проблема була тільки в тому, що лідер повсталих був зовсім не схожим на імператора. Не говорячи навіть про особливості характеру (Петро III був дуже м'яким та морально нестійким, а О. Пугачов жорстоким і безжалісним), явні відмінності можна було помітити у зовнішності: (худий, середнього зросту вбитий імператор і кремезний, високий самозванець). Тож виникає питання: чому саме Петро III і хто порадив самозванцю прикинутися загиблим царем, не маючи жодних зовнішніх схожостей? Це питання турбувало ще слідчих по його справі і саму Катерину II. На допиті О. Пугачов назвав кілька версій того коли він вперше об'явив себе померлим государем і за яких обставин. За однією з них самозванець вирішив стати Петром Федоровичем в Добрянську після розмови з купцем П. Кожевниковим. Той нібито вказав йому на схожість з покійним Петром III та переконав майбутнього бунтівника у можливості повстання: «Слухай, мій друже... Є люди тут, які вважають себе схожими на государя Петра III. Прийми ти на себе це звання і піди на Яїк. Я ж точно знаю, що яїцькі козаки знаходяться в утиску. Оголоси там себе государем і підмовляй їх бігти з собою. Цей солдат назветься гвардійцем і буде всіх запевняти, що ти – справді государ, як знає тебе і простий народ. Обіцяй яїцьким козакам винагороду по 12 рублів на людину. Гроші ж, якщо потрібні будуть, то я своїх дам,

та й інші-де допоможуть, з тим тільки, щоб ви нас, розкольників, взяли з собою, тому що тут нам, старовірам, жити важко і терпимо невпинне гоніння». Ймовірно, розбійник був схильний до фантазування, бо ці показання пізніше виявилися хибними і П. Кожевников на допиті 27 листопада 1774 року рішуче відвів від себе таке несправедливе звинувачення, а 11 січня 1775 року був звільнений з Таємної експедиції Сенату з виправдувальним паспортом [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске]. О. Пугачова невдовзі після виявлення цієї брехні допитував особисто П. Потьомкін (троюрідний брат фаворита Катерини II). Одна з основних його здогадок полягала в тому, що О. Пугачов – іноземний агент і фінансується іншою державою. Слід нагадати, що в той час Російська імперія брала участь у доволі непростій війні з Османською Імперією, і повстання всередині країни було вигідне перш за все туркам. Згодом виявилось, що О. Пугачов сам взяв ім'я покійного імператора.

Іншим питанням залишається з'ясування причин підтримки лжеімператора пересічними людьми, усупереч значному авторитету його «дружини». К. Чістов відкидає думку більшості істориків про те, що це було викликано сприятливими перетвореннями в Російській імперії під час правління Петра III, а пов'язує популярність самозванця з негативним сприйняттям Катерини II частиною її підданих. Саме Катерина II, а не Петро III остаточно секуляризувала монастирські володіння; вона ж обмежила покупку кріпаків приватними фабриками і заводами, а що стосується ліберальних жестів і тимчасових послаблень, то подібних прикладів в діяльності Катерини III більш ніж достатньо.

Слід зауважити, що чутки про те, що імператор живий поширювалися серед населення, причому не лише серед російського, ще задовго до появи О. Пугачова. Вже 1762 р. в Чорногорії з'явився самозванець, який видавав себе за покійного царя. У травні 1763 р., тобто менше ніж через рік після вбивства Петра III, в Таємної експедиції розглядалася справа про донос сержанта розквартированого в Петербурзі Інгерманландського полку Н. Єремєєва на сержанта того ж полку І. Пяткова, який говорив, що «государ Петро Федорович живий». Коли Н. Єремєєв запитав: «Як живий? Він помер і був похований тут!», – І. Пятков відповів: «А ти хіба не знаєш, за що ростовський архієрей позбавлений сану? За те, що він його фальшиво хоронив». На допиті І. Пятков показав, що чув про це від гвардійського барабанщика Н. Бессонова. У тому ж році чутки про те, що Петро III живий і переховується в яйцьких козаків, поширюються в Оренбурзькій губернії. Наказ Катерини від 19 березня 1763 р. містить згадку про цікаву подію. Священник с. Спаське був арештований «за те, що він на молебні згадував про здоров'я колишнього імператора Петра III і говорив, нібито він живий». У 1764 р. чутка про те, що Петро III живий, набула подальшого розголосу. Судячи з офіційних документів, селянин одного з курських поміщиків Д. Тихонов потрапив до монастиря через те, що бачив в Курську Петра Федоровича, який «тепер перебуває в Києві». Якщо зіставляти не реальний хід подій, а його осмислення в народній свідомості, то вбивство Петра III має бути прирівняне до розправи з Лжедмитрієм I в 1605 р. Петро III розпочав правити як довгоочікуваний «царевич-рятівник» і потім, так само як «цар Дмитро», був знищений недоброзичливцями за те, що хотів звільнити народ від феодального утиску. З 1764 р. легенда про «врятованого Петра III» на фоні поширення поголосок про самозванців, які

називали себе цим ім'ям або іменем Петра II чи Іоанна Антоновича втілилася в особі О. Пугачова. Майже безперервні появи самозванців і чутки, якими супроводжувалися їх дії, підтримували побутування легенди, сприяли її розвитку в умовах назрівання конфлікту між підданими та державою [Чистов, 1967, с. 141].

Основною причиною невдач російської армії протягом першої фази козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. можна назвати те, що Російська імперія вела війну фактично на трьох фронтах: дипломатичному – проти самозванки Тараканової, зовнішньому – проти Османської Імперії і внутрішньому – проти О. Пугачова.

Однією з помітних подій початкового етапу повстання О. Пугачова стало оволодіння 27 вересня 1773 р. Татищевською фортецею. Описуючи взяття укріплення, не можливо проігнорувати роман О. Пушкіна «Капітанська дочка». Справа в тому, що, створюючи його, письменник частково посилався на реальні писемні джерела й усні історії. О. Пугачов двічі намагався заволодіти фортецею. О. Пушкін теж двічі відвідав її: спершу дорогою в Оренбург, а потім ще раз – на зворотному шляху. Дорога вздовж Яіка ніби переконувала і О. Пушкіна, і О. Пугачова: фортеця – стратегічний об'єкт. Та що в ній згодом більш значущим стало для О. Пушкіна? Важливою виявилася доля сім'ї полковника Г. Єлагіна – проста та страшна. Оскільки псковський дворянин Г. Єлагін, вийшовши у відставку після 37-річної військової служби, не мав грошей, він, у званні полковника, змушений був погодитися на майорську посаду коменданта Татищевської фортеці. На момент початку пугачовського повстання йому вже виповнилося 56 років. За пів року до виступу О. Пугачова Г. Єлагін видав 17-річну доньку Тетяну заміж за 39-річного майора З. Харлова, коменданта сусідньої Нижньоозерної фортеці. Майор З. Харлов разом із молодою дружиною розпочав опікуватися її 11-річним братом Миколою: ростив генерала. Коли повстанці підійшли до Нижньоозерної фортеці, З. Харлов відправив дружину та її брата до батька: Татищевська фортеця здалася майору надійнішою. Проте повстанцям вдалося нею оволодіти. Загинув чоловік Тетяни, на її очах стратили батька та матір. На руках Т. Харлової залишився маленький брат. О. Пушкіну розповіли, що жінка була невисокого зросту, кругловида і миловидна. У захопленій Татищевській фортеці її помітив О. Пугачов. Гарну офіцерську вдову О. Пугачов прихопив із собою під Оренбург. Т. Харламова взяла із собою брата. Заради нього вона була згодна на все, навіть на безчестя. Через місяць О. Пугачов переніс повстанський табір до Бердської слободи. Врешті Т. Харламову застрелили на брудній дорозі. Все тому, що яйцькі козаки мали власні плани на дружину для козачого імператора. Почуття О. Пугачова та офіцерська вдова завадили планам козаків, тому Т. Харламову вбили. О. Пугачов мусив це стерпіти.

Рівень жорстокості під час осади Татищевської фортеці описав у своїй статті В. Мауль: «Повсталі, захопивши фортецю Татищевську, безбожно розправилися з її захисниками. Начальників було захоплено. Білову відтяли голову. З Єлагіна, людини огрядної, здерли шкіру; лиходії вийняли з нього сало і мазали їм свої рани. Дружину його порубали. Дочка його була приведена до переможця, який розпоряджався стратою її батьків. Пугачов вражений був її красою і взяв нещасну собі в наложниці, пощадивши для неї семирічного її брата. Усіх офіцерів було повішено. Декілька солдатів і башкирців виведено в поле і розстріляно картечю. Втім, і наложниця

Пугачова з маленьким своїм братом недовго залишалися живими, за місяць козаки їх убили» [Мауль, 2007].

В самому кінці вересня О. Пугачов захопив Чорноріченську фортецю, що перебувала від Оренбурга на відстані лише 28 верст. Місто не був готове до оборони, але О. Пугачов цього не знав і, отримавши неправильну інформацію, діяв під Оренбургом обережніше, ніж зазвичай. О. Пугачов прийняв пропозицію татар Каргали, прибути до них. У багатолюдну Каргалу О. Пугачов вступив 1 жовтня. Тоді як її заможні жителі втекли до Оренбурга, решта мешканців зустріли О. Пугачова «з честю». На великій площі слободи було розстелено килим і поставлено крісло, яке символізувало царський престол. Двоє татар, підтримуючи О. Пугачова під руки, посадили його в крісло. 2 жовтня О. Пугачов вступив в козаче Сакмарське містечко, де йому влаштували таку ж урочисту зустріч [Мавродин, 1973].

Перших невдач повстанці під час облоги Оренбургу, яка розпочалася 5 жовтня і тривала майже пів року. У місті було введено надзвичайний стан і як повідомляє очевидець подій І. Осіпов: «Усі жителі очікували смерті і був великий плач». Вже 6 жовтня з Оренбурга на зустріч повстанцям був надісланий загін під керівництвом майора Наумова у складі 1500 осіб. Стрільщина тривала дві години, після чого майору, який помітив на обличчях своїх підлеглих почуття страху, довелося відвести військових до міста. Протягом дня оборонці втратили лише одну людину, тоді як повстанці – 70 осіб, ще деякі перейшли на бік урядових військ [Прибавление о разбойнике и самозванце Пугачеве из дневных записок 1773 года, города Оренбурга Благовещенской церкви, что на гостинном дворе, священника Ивана Осипова].

Чому на першому етапі селянської війни (вересень 1773 р. – березень 1774 р.) О. Пугачов зосередив свої головні сили під Оренбургом? Яке місце займав Оренбург в його планах? О. Пугачов – донський козак, але він був «надією» яїцьких козаків такою ж мірою, як і вони були його опорою. З точки зору яїцького козацтва Оренбург був джерелом усіх бід, що спіткали Яїк. Звідси насувалося «регулярство», виходили укази і судові постанови, прямували каральні війська і офіцери, які мали замінити виборних старшин. Тому перш ніж йти на Москву слід було взяти ненависний Оренбург. Так вважало яїцьке козацтво, так мав діяти О. Пугачов, який «прив'язався» на кілька місяців до Оренбурга [Мавродин, 1973, с. 28].

Того року сувора зима з сильними морозами почалася рано – в середині жовтня. 18 жовтня О. Пугачов наказав розбити табір між Бердою і Маячною горою, за кілька верст від міста, розміститися по домівках і сараях, вирити землянки. Він розумів, що облога Оренбурга може затягнутися надовго. 22 жовтня повстанці здійснили по місту артилерійський обстріл, проте викликати пожежу, яка мала послугувати сигналом до штурму, не вдалося. 2 листопада пугачовці кинулися на стіни Оренбурга, увірвалися на вал, але були відкинуті влучним вогнем єгерів. 5 листопада О. Пугачов відвів своє військо в Берду, залишивши на старому місці калмицьку і башкирську кінноту. В будинку в якому оселився О. Пугачов постійно перебувала його особиста охорона – «гвардіонці» з кола яїцьких козаків. Те, що відбувалося під Оренбургом, припинило виглядати звичайною «козацькою історією». Поширювалися тривожні чутки про «Петра Федоровича». Іноземні правителі вимагали інформації від своїх послів в Петербурзі. Уряд всіляко прагнув

призупинити поширення чуток, припинити паніку, прищепити думку про те, що «замішання» є черговим козацьким «бунтом», який легко придушити. Покінчити з «оренбурзькими замішаннями» Катерина II доручила генерал-майору В. Кару. Їдучи до Оренбургу, В. Кар, за його словами, боявся тільки одного – щоб пугачовці, довідавшись про марш його війська, «не на вернулися в біг» [Мавродин, 1973, с. 29].

Готувався великий наступ. Уряд не зупинявся ні перед чим, щоб придушити повстання. З Петербурга під Оренбург влада направили двох «воронів» – яйцьких козаків П. Герасимова і А. Перфільєва, доручивши їм намовити козаків схопити або вбити О. Пугачова. Проте А. Перфільєв перейшов на бік самозванця. Розлючена Катерина II наказала схопити і відправити до в'язниці в Казань дружину і дітей О. Пугачова, які блукали «по бідності».

Вислані за наказом О. Пугачова загони А. Овчинникова та І. Зарубіна-Чікі в боях 8-9 листопада розбили війська В. Кара, а 13 листопада біля Оренбурга був оточений і перейшов на сторону О. Пугачова загін полковника З. Чернишова. Боєм під Оренбургом керував сам О. Пугачов. В. Кар не тільки не «зловив» О. Пугачова, але сам втік від нього. Замість нього командувачем війська, що діяло проти О. Пугачова, Катерина II призначила енергійного бойового генерала О. Бібікова [Мавродин, 1973, с. 30].

Влада оголосила О. Пугачова ворогом держави, а церква анафемувала його. За голову повстанця було оголошено винагороду в розмірі 10000 рублів.

Повстання охопило і Пермський край. Усюди на заводах відбувався набір у повстанське військо. Як правило, робітники не полишали заводів, вважаючи, що вони припиняють роботу лише до особливого розпорядження «Петра Федоровича».

З метою ліквідації повстання О. Бібікову були надані надзвичайні повноваження – імператриця наказала виконувати його розпорядження всім представникам духовенства, військовим і чиновникам. Уряд також надіслав до Казані додаткові сили з метою оборони її від можливого захоплення О. Пугачовим. Катерина II порадила О. Бібікову поїхати до Казані і вже там чекати на прибуття військ. До його повноважень належало поінформування дворянства про стан в сусідній Оренбурзькій губернії і попередження про небезпеку, яка могла виникнути у разі поширення бунту в їх краї. Тому для свого захисту і, звичайно, для захисту держави дворяни на свої гроші мали створити ополчення, яким О. Бібіков за необхідності міг скористатися. До того ж 23 грудня було видано новий антипугачовський маніфест. Він, на відміну від багатьох попередніх, був стосовувався не тільки бунтівників і населення територій, які охопило повстання, але й усіх підданих імператриці. Таким чином, самодержавний уряд офіційно на вищому рівні визнав проблему селянського повстання [Трефілов, 2015, с. 138].

Посланий на боротьбу з бунтівниками генерал О. Бібіков, прибувши до Казані, закликав місцеве дворянство створити добровільний корпус та висловив повну впевненість у можливості благополучного подолання лиха. Тим часом у своїх листах, оцінюючи становище, досвідчений адміністратор не приховував тривоги. «Не Пугачов важливий, та важливе загальне обурення», – зробив він висновок у посланні до одного зі своїх друзів і чесно зізнався у тривозі за солдатів, які можуть перейти на бік самозванця [Мауль, 2007].

Важко сказати достовірно, яка кількість людей на той час брала участь у повстанні. Сам О. Пугачов говорив на допиті, що наприкінці 1773 р. тільки

у війську, яке стояло під Оренбургом, нараховувалось «всього натовпу 126 тисяч осіб». Звичайно, що такі числа явно здаються перебільшеними. Так, радянський історик Р. Овчинников вважає більш реальною участь 20-25 тисяч осіб. В будь-якому випадку кількість залучених до пугачовщини людей була значною і керувати ними було складно. Щоб полегшити це завдання О. Пугачовим була створена «Військова колегія» – своєрідний повстанський уряд. За словами судді пугачовської військової колегії І. Творогова, вона була створена лише тому, «що йому набридло самому видавати накази тим, хто, вступаючи до нього, мав бажання набирати в його службу людей чи розграбовувати поміщицькі домівки, а самих поміщиків вбивати» [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске]. Очевидно, що головний повстанський орган управління отримав свою назву від Військової колегії, що була офіційною і знаходилася в Петербурзі, бо саме їй підпорядковувалися усі козаки і їм доводилося мати справу саме з нею. Проте, самозвана «Військова колегія» майже нічого не мала спільного зі справжньою. Остання поділялася на три експедиції, в її складі перебували президент, віцепрезидент, а також радники-генерали й асесори-полковники. Що ж стосується пугачовської, то спершу до її складу входили чотири судді, секретар, думний дяк і ще декілька співробітників. До її компетенції належало вирішення як військових, так і громадських питань. Також цей управлінський орган мав печатку круглої форми з діаметром 3,5 см і надписом «Державної Військової колегії печатка 1774». Також був зображений двоголовий орел, який тримав в своїх лапах скіпетр й державу.

Цікаво, що під час облоги Оренбургу, О. Пугачов займається перейменуваннями. А. Овчинников перетворюється на «графа Паніна», Ф. Чумаков – на «графа Орлова», І. Зарубін – на «графа Чернишова». Сакмарське містечко О. Пугачов перейменує на Петербург, Каргалу – на Київ, Берди, свою ставку, – на Москву. Так у «царя Петра» з'явиться власна Росія. Змінюючи назви, О. Пугачов вибудовував паралельну дійсність. Він ніби форматував світ, щоб силоміць загнати дійсність у вже готову модель. Такий деміург як самозванець О. Пугачов не міг зазнати поразки в інформаційній війні з імператрицею Катериною II.

Відмінність досліджуваного повстання від попередніх полягала в тому, що О. Пугачов вповів справжню інформаційну кампанію проти уряду і імператриці. За пугачовщини вся Росія від імператриці до холопа читала лише два види текстів: Часослов та маніфести Пугачова. Козак О. Пугачов був неписьменним і приховував це, оскільки цар мав знати грамоту. Не раз отамани пхали «царя» в бік ліктями, коли він, вдаючи, що читає, тримав листа низом догори. Зберігся дивовижний документ, що містить накалякані безглузді дитячі завитки, «які не виявляють жодних літер»: це спроба О. Пугачова навчитися підписувати свої грізні укази. Ще на початку повстання О. Пугачов зажадав собі писаря, і козаки знайшли йому 19-річного І. Почиталіна, слухняного та старанного хлопця, який складав «царські» маніфести. І. Почиталін звертався до самозванця: «великий государ анператор Петро Федорович», «доброзичливець, тисячі великої і високої єдиний великий імператор государ», «Російської держави власник».

Та все ж І. Почиталін відчував потребу у творчому зростанні. У жовтні 1773 р., вже під Оренбургом, М. Шигаєв здобув переплетені в книгу урядові укази. І. Почиталін і М. Почиталін замкнулися в хаті і тиждень вправлялися у складанні маніфестів, «вибираючи промови мовлення». Їх творчий дует О. Пугачов посилив

селянином М. Петровим з Білорецького заводу: О. Пугачов подивувався, як М. Петров вміло написав скаргу. Три грамоти відкрили секрет імператриці: треба апелювати до досвіду Петра I. За читання маніфесту О. Пугачова покладався батіг, за листування та передачу – каторга. Кати публічно спалювали маніфести біля ганебних стовпів. Засекречено було й копії для суду над повстанцями, і навіть дозволи на копіювання. Після боїв солдати обмацували кишені вбитих повстанців у пошуках не грошей, а паперів, де написана «вся правда». Для здобуття ідеологічної перемоги влада зуміла знайти аргументи. 17 жовтня 1773 р., через місяць після першого маніфесту Сенат видав указ, який оголошував неправдивими всі звернення до народу і від імені імператора, і від імені імператриці, якщо звернення зачитані з рукописного листа. Контроль за друкарським верстатом було визнано справою державної безпеки [Иванов, 2016].

22 березня 1774 р. генерал-майор князь П. Голіцин розгромив О. Пугачова під Татищевою фортецею. Наступного дня був спійманий А. Соколов (Хлопуша), каторжник-втікач, один з найдіяльніших повстанських ватажків. 24 березня під Чесноківкою (поблизу Уфи) підполковник І. Міхельсон розгромив ватаги І. Зарубіна (Чіки) – сподвижник самозванця опинився в руках влади. 1 квітня П. Голіцин знову громить О. Пугачова під Сакмарським містечком [Лопатин, 2015]. Ворогам самозванця здалося, що наближається швидка перемога. Після цієї поразки О. Пугачов починає тікати в Уральські гори. Залишаючи Белорецький завод, О. Пугачов наказав спалити Авзяно-Петровські, а потім і Белорецький заводи. Насправді підпалювали не тільки заводські, але й селянські будівлі [Дубровин, 1884]. Після смерті 9 квітня в Бугульмі О. Бібікова командування над урядовими військами взяв до своїх рук генерал князь Ф. Щербатов. Втікаючи від І. Міхельсона, О. Пугачову вдалося дорогою поповнив своє військо заводськими селянами, вирватися з гір вирішити у напрямку Казані [Лопатин, 2015].

20 червня під час облоги передмістя Оси його захисники для впізнання особистості «амператора» вислали у повстанський табір гвардійця у відставці П. Треногого, який служив в Петербурзі і бачив справжнього Петра III. Той спочатку довго намагався його пізнати, бо: «Як тепер впізнаєш? В той час ти був молодше і без бороди, а тепер в бороді і старіше». Проте вже наступного дня П. Треногий сам прибіг в табір і закричав: «Тепер нарешті я впізнаю, що справді наш государ!». Згідно свідчень пугачовського сподвижника І. Творогова, почувши ці слова, війська здали Осу. Хоча ці показання є доволі суперечливими, бо окрім самого І. Творогова їх ніхто не давав, навіть сам О. Пугачов. В будь-якому випадку майор Ф. Скріпцін побачив, що ворог має суттєву чисельну перевагу і тому вирішив здати Осу 21 червня. Того ж дня він став пугачовським полковником, але через два дні Ф. Скріпцін і ще декілька чоловік були повішені за те, що збиралися відправити якогось листа представникам катериненської адміністрації. Очевидно, що воно мало антипугачовський зміст.

Важливе місце у пугачовському бунті займало зайняття Казані. Це був стратегічно наймовірніший важливий пункт. Ще наприкінці 1773 р. сама Катерина II назвала себе казанською поміщицею і закликала захистити Казань від О. Пугачова. Дворяни, підбадьорені закликом, кинулися записуватися в ополчення. Вступили до нього і молоді офіцери: Ф. Мінсєв – 27 років, і Г. Державін – 30 років.

7 липня казанський губернатор Я. Брандт отримав листа від татарина М. Алмаметова, в якому йшлося, що трьома днями раніше О. Пугачов знаходився в селі Мамадиш. Новина була тривожною, оскільки це село розташовувалося недалеко від Казані. 10 липня біля села Висока Гора О. Пугачов зустрів ворожий загін чисельністю приблизно 1000 осіб. Після недовгого бою з повстанцями команда Н. Толстого припинила своє існування.

Розташувавшись 11 липня біля села Царіцине «амператор» надіслав у Казань три маніфести: губернатору Я. Брандту, російському населенню міста і татарам, жителям Нової і Старої татарських слобод. Хоча тексти маніфестів до нас не дійшли, але з показань повстанців відомо, що «Петро Федорович» вимагав підкорення, обіцяючи численні милості. Губернатор підкорятися не збирався, а ось деякі мешканці явно симпатизували повстанцям. Так, наприклад, згодом було виявлено, що до самозванця приходили татари і запрошували його в Казань. Окрім того, вони показали О. Пугачову дорогу за допомогою якої можна було найбільш безпечно потрапити до міста. Це повідомлення можна вважати цілком достовірним, оскільки воно підтверджується й іншими джерелами. Проте надсиланням маніфестів О. Пугачов не обмежився. Цього ж дня він спільно з соратниками їздив до стін Казані з метою огляду місцевих укріплень і виявлення вразливих місць для швидкого здобуття міста. Наступного ранку він зібрав усіх полковників, щоб дати настанови перед початком штурму.

Невдовзі після цієї наради і почався штурм Казані. Повстанцям вдалося захопити слободи і місто, однак вони не оволоділи фортецею, в якій перебували залишки гарнізону, частина населення й начальство, в тому числі губернатор Я. Брандт і архієпископ Веніамін. У цей час дії повсталих викликали пожежу, в результаті якої більшість міста, що складалося з дерев'яних будівель, була спалена. Загальну кількість загиблих встановити доволі складно, оскільки існує кілька списків загиблих, але найбільш повний включає в себе 188 мешканців. 12 липня відбулася також довгоочікувана зустріч головного повстанця з сім'єю, яка до цього часу перебувала у в'язниці міста. Він був щасливий їх бачити, сказав що не збирається від них відрікатися, але наказав дружині не називати його прилюдно О. Пугачовим.

Чому О. Пугачову вдалося настільки легко оволодіти Казанню і що завадило йому довести до фіналу свою перемогу – захопити напівзруйновану фортецю? На перше питання відповісти не складно: в місті не було гідних воєначальників, а гарнізон був незначним, до того ж деякі солдати і простолюдини під час зустрічі з повстанцями переходили на їх бік. А ось на друге питання відповісти складніше. На допиті самозванець розповідав, що «по фортеці не палив для того, щоб все місто було у полум'ї». І хоча є інформація, що повсталі стріляли з гармат по фортеці, але про пожежу, як допоміжний фактор, завдяки якому не вдалося її захопити, свідчать й інші джерела.

І. Міхельсон не дозволив на себе довго чекати – підійшов до Арського поля ввечері того ж дня. В його загоні налічувалося від 800 до 1200 осіб, в той час як в О. Пугачова від 12 до 20 тисяч. Спершу війська І. Міхельсона змусили повстанців відступити. Частині повсталі І. Міхельсон все ж нав'язав бій, в якому було вбито приблизно 800 осіб і ще 737 взято до полону. Наступного дня в рапорті Ф. Щербатову І. Міхельсон доповідав, що бій був важким, а повстанці виявилися

стійкими і вмiлими вояками, чого він явно не очiкував. Це була блискуча перемога. 15 липня І. Міхельсон знов завдав удару О. Пугачову. До того часу перший отримав значну військову допомогу від П. Потьомкіна і зміг знову розгромити повстанців на Арському полі [Трефілов, 2015].

Незважаючи на доволі значні поразки, завоювання самозванця продовжилися. У другій половині липня головна повстанська армія захопила міста Цівільськ, Курмиш, Алантир і Саранськ. На початку серпня він вже оволодів Пензою і Петровськом, а 6 серпня взяв Саратов. На допиті в Москві О. Пугачов доволі детально пригадував цей період повстання. Особливу увагу він приділяв розповіді про перебування повстанців в Атарирі, куди вони вступили 23 липня. Жителі зустріли повстанців ще за містом «з хлібом і сіллю, а попи – з хрестами». Увійшовши до міста, самозванець пішов до церкви, де «співали попи молебень за Петра Федоровича, Павла Петровича й велику княгиню Наталю Олексіївну» [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске].

Одним з найвідоміших указів «Петра III», який був безумовно революційним на той час і з огляду на який до нього фактично під кінець повстання стали надходити нові добровольці, став маніфест від 31 липня 1774 р. до населення Пензи та Пензенської провінції. Він став своєрідною відповіддю на катерининський Маніфест про вільність дворянства і проголосив повне звільнення селян від оброків, податей і повинностей. Варто нагадати, що офіційне скасування кріпацтва відбудеться майже через 90 років, в 1861 р. за правління Олександра II. Тому, як писав П. Струве: «Соціальний зміст пугачовщини величезний: він може бути означений двома словами – визволення селян. Пугачов маніфестом 31 липня 1774 р. передбачив маніфест 19 лютого 1861 р. Невдача його “зłodійського” руху була неминуча: якщо звільнення селян у XVIII ст. і на початку XIX ст. було для держав і верхньої влади – через економічні та інші причини – надзвичайно важкою справою, то усупереч державі й владі здійснити її тоді було неможливо» [Струве, 1909, с. 129].

Тим часом російська влада вдавалася до різноманітних заходів з метою недопущення О. Пугачова в Москву перешкоджання повстанню перекинутися на нові території. Одним з таких заходів була заміна воєначальників. Вважаючи, що за провал в Казанській губернії відповідає особисто І. Щербатов, Катерина II усунула його з посади і призначила П. Голіцина. Катерина II також вирішила поїхати до Москви, щоб самостійно очолити придушення пугачовщини. Проте М. Панін все ж зміг переконати імператрицю, що її поїздка до Москви тільки надасть повстанню більшого значення. Замість цього було прийнято рішення відправити на театр воєнних дій нового командира з широкими повноваженнями. За пропозицією М. Паніна ним став його брат П. Панін. Проте Катерина II відмовилася надати П. Паніну повноваження більші, ніж були в О. Бібікова. В липні 1774 р. Російська імперія завершила війну з турками перемогою, що надало їй можливість спрямувати проти О. Пугачова значні сили.

Зрадили ж самозванця власні прибічники, ті, які вбили його коханку. Тепер вони фактично прирекли на смерть самого О. Пугачова. 14 вересня 1774 р. змовники передали О. Пугачова сотнику І. Харчеву, який наступної ж ночі доставив його в Яїцьке містечко. Грандіозний спектакль було закінчено. Самозваний «цар» знову став тим, ким він був насправді, – донським козаком О. Пугачовим. Попри військову

поразку повстанської армії і полон О. Пугачова остаточно повстання згасло лише в середині 1775 р.

Висновки. О. Пугачова можна вважати найвидатнішим самозванцем в російській історії, хоча на відміну від Лжедмитрія I йому все ж не вдалося взяти владу до своїх рук. На питання, якою людиною був О. Пугачов – героєм чи злодієм, нікчемою або генієм, великим полководцем або нахабним авантюристом, – надати відповідь, мабуть, доволі складно, бо у кожного вона своя. Варто лише зазначити, що за існуючого в період правління Катерини II рівня централізованості влади встановити контроль над територіями, оволодіти якими вдалося О. Пугачову, було майже неможливо.

Список використаних джерел та літератури

- Дубровин Н. Ф., 1884. *Собрание сочинений. Крестьянская война в России 1773 – 1775 гг., т. 2*, Санкт-Петербург, 412 с.
- Иванов А. 2016 *Вилы*, Москва: АСТ, 576 с.
- Лопатин В., 2015. Безжалостный и беспощадный, *Историк*, 9. URL: <https://историк.рф/journal/9/bessmyislennyj-i-besposhadnyj-ff.html>
- Мавродин В. В., 1973. *Крестьянская война под предводительством Пугачева*, Москва: Знания, 64 с.
- Мауль, В. Я., 2007. Архетипы русского бунта XVIII столетия, *Русский бунт*, Москва: Дрофа, с. 255-446. URL: http://rulibs.com/ru_zar/prose_history/maul/0/j93.html
- Овчинников Р. В., 1962. О разыскании материалов «Пугачевского портфеля» Миллера, *Исторический архив*, 5, с. 216-219.
- Прибавление о разбойнике и самозванце Пугачеве из дневных записок 1773 года, города Оренбурга Благовещенской церкви, что на гостином дворе, священника Ивана Осипова. URL: http://pushkin-lit.ru/pushkin/text/pugachev/materialy/materialy_5.htm
- Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске. URL: http://az.lib.ru/p/pugachew_e_i/text_1774_protokol_doprosa_v_simbirske.shtml
- Пушкин А. С., 1984. *Капитанская дочка*, Ленинград: Наука, 320 с.
- Струве П., 1909. Интеллигенция и революция, *Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции*, с. 127-145. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_\(Струве\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_(Струве))
- Трефилов Е., 2015. *Пугачев*, Москва: Молодая гвардия, 400 с.
- Чистов К. В., 1967. *Русские народные социально-утопические легенды*, Москва: Наука, 342 с.

References

- Chistov K. V., 1967. *Russkie narodnye social'no-utopicheskie legendy [Russian folk social utopian legends]*, Moscow: Nauka, 342 p.
- Dubrovin N. F., 1884. *Sobranie sochinenij. Krest'yanskaya vojna v Rossii 1773 – 1775 gg., t. 2 [Collected Works. Peasant War in Russia 1773 – 1775, vol. 2]*, St. Petersburg, 412 p.
- Ivanov A. 2016 *Vily [Pitchfork]*, Moscow: AST, 576 p.
- Lopatin V., 2015. Bezzhalostnyj i besposhadnyj [Ruthless and merciless], *Istorik*, 9. URL: <https://историк.рф/journal/9/bessmyislennyj-i-besposhadnyj-ff.html>
- Maul', V. Ya., 2007. Arhetipy russkogo bunta XVIII stoletiya [Archetypes of the Russian revolt of the 18th century], *Russkij bunt*, Moscow: Drofa, 255-446. URL: http://rulibs.com/ru_zar/prose_history/maul/0/j93.html
- Mavrodin V. V., 1973. *Krest'yanskaya vojna pod predvritel'stvom Pugacheva [Peasant war led by Pugachev]*, Moscow: Znaniya, 64 p.
- Ovchinnikov R. V., 1962. O razyskanii materialov «Pugachevskogo portfelya» Millera [On the search for materials from the “Pugachev portfolio”], *Istoricheskij arhiv*, 5, 216-219.
- Pribavlenie o razbojнике i samozvance Pugacheve iz dnevyh zapisok 1773 goda, goroda Orenburga Blagoveshchenskoj cerkvi, chto na gostinom dvore, svyashchennika Ivana Osipova [Addition about the robber and impostor Pugachev from the day notes of 1773, the city of Orenburg, the Annunciation

Church in the Gostiny Dvor, by priest Ivan Osipov]. URL: http://pushkin-lit.ru/pushkin/text/pugachev/materialy/materialy_5.htm

Protokol doprosa E. Pugachova v sledovatel'noj komissii v Simbirske [Protocol of interrogation of E. Pugachev in the investigating commission in Simbirsk]. URL: http://az.lib.ru/p/pugachew_e_i/text_1774_protokol_doprosa_v_simbirske.shtml

Pushkin A. S., 1984. Kapitanskaya dochka [Captain's daughter], Leningrad: Nauka, 320 p.

Struve P., 1909. Intelligenciya i revolyuciya [Intelligentsia and revolution], *Vekhi. Sbornik statej o russkoj intelligencii*, 127-145. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_\(Струве\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_(Струве))

Trefilov E., 2015. *Pugachev [Pugachev]*, Moscow: Molodaya gvardiya, 400 p.

UPRISING OF YE. PUGACHOV 1773 – 1775 AS A FACTOR OF DESTABILIZATION OF THE STATE ORGANIZATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

Kyrylo Safonov

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The proposed article examines the reasons for the appearance on the historical arena of Ye. Pugachev in the image of Russian Emperor Peter III, as well as the peculiarities of the imposter led by the imposter Cossack-peasant uprising of 1773 – 1775. Analyzing a number of information sources, Tsar Peter III, which consisted in the existence among the people of the belief in the premature removal from power by the villains of the “good king”. It is noted that the actions of the imposter turned out to be revolutionary for the realities of the Russian Empire of the second half of the XVIII century, because for the first time in the history of the country he actually abolished serfdom. But despite the progressive content of individual manifestos issued on behalf of the imposter, the actions of the insurgents should not be idealized in view of the cruelty they have shown to others. Describing the peculiarities of the uprising, it was found that within Russian society there were quite strong anti-Catherine sentiments, so at the first opportunity, some dissatisfied with the absolutism of the subjects without hesitation moved to the side of the impostor. As a result, Ye. Pugachev managed to achieve significant success soon after the uprising, the population of most towns and villages voluntarily recognized his power. The culmination of the speech was the conquest of Kazan, while in which the imposter got a chance to conquer Moscow. It has been established that the so-called Peter III, considering himself a Russian autocrat, resorted to giving his supporters new names and renaming the surrounding geographical objects: the impostor's associates acquired noble names, and the conquered settlements the names of the largest imperial cities. It is noted that the Russian Empire at the end of the third quarter of the XVIII century. had problems not only with the rebels of Ye. Pugachev, because the struggle was on two more fronts. On the diplomatic side – against the new imposter of Princess Tarakanova, while on the outside there was a war with the Ottoman Empire. Due to the presence of several challenges at once, Catherine II failed to prevent the rapid growth of the uprising. It is noted that the Russian Empire, having signed a favorable peace treaty with the Turks, still managed to release additional forces, thanks to which the uprising was suppressed. As for Ye. Pugachev, he was not defeated in battle, he was betrayed by his former allies.*

Key words: *Ye. Pugachev, Catherine II, Peter III, A. Bibikov, Russian Empire, uprising, imposter, Kazan, Tatishchev Fortress, Don Cossacks.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.09>
УДК 327:355.48(480:47+57)«1939/1940.324»

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ ФІНЛЯНДІЇ НА ТЛІ ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ВЗИМКУ 1939 - 1940 РР.

Овдій Іван Анатолійович

студент бакалаврату,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: vanya.ovdiy01@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6802-3725>

***Анотація.** У запропонованій статті розглядається становище Фінляндії на міжнародній арені перед початком та під час Зимової війни 1939 – 1940 рр. Досліджено характер відносин Фінляндії з Радянським Союзом, адже їх аналіз надає нам розуміння того, що спонукало СРСР, будучи досить потужним геополітичним гравцем, зазіхнути на територіальну цілісність маленької скандинавської країни. Звернено увагу, що в основі цього конфлікту перебували не тільки економічні чи етнічні протиріччя, як зазвичай трактує історіографія, але й глобальна політична боротьба, яку наприкінці 1930-х рр. розгорнули передові країни світу. Зауважено, що Третій Рейх намагався утвердитися в Скандинавії завдяки збереженню у Фінляндії пронимецьких впливів і реваншистських настроїв, аби потім свою присутність можна було використати в разі початку війни з Радянським Союзом. Опосередковано відзначено, що прагнення фінів до союзу з Німеччиною збентежило радянське керівництво, яке вирішило перешикувати його встановленню шляхом відкритої агресії, яка передбачала взяття під контроль важливих для Фінляндії територій. Показано, що напередодні збройного протистояння з СРСР уряд Фінляндії, крім Німеччини, переважно орієнтувався на Лігу Націй і Швецію. Наголошено, що Ліга Націй не спромоглася розв'язати питання припинення радянсько-фінляндської війни, оскільки її рішення щодо виключення СРСР зі складу міжнародної організації особливих результатів не дало. Проте на міжнародній арені СРСР, з огляду на порушення принципу поваги до суверенітету інших держав і невтручання в їхні внутрішні справи, опинився в дипломатичній ізоляції, яка виявлялася в існуванні потенційної небезпеки бути втягнутим у війну з Великою Британією та французами. Встановлено, що Швеція, незважаючи на традиційне дотримання у зовнішній політиці нейтралітету, який формувався протягом тривалого періоду її становлення, як суверенної держави, все ж, пожертвувавши власними потребами, надала значну допомогу Фінляндії.*

***Ключові слова:** Фінляндія, зовнішня політика, Ліга Націй, Швеція, Німеччина, Радянський Союз, збройне протистояння, війна.*

Постановка проблеми. Сьогодні радянсько-фінське протистояння взимку 1939 – 1940 рр. можна порівняти зі спланованою збройною агресією Російської Федерації проти України в 2014 р., яка призвела до незаконної окупації агресором територій АР Криму та м. Севастополь. Напередодні збройного протистояння з СРСР Фінляндія оголосила про свій нейтралітет з яким була пов'язана підготовка країни до оборони. Будучи громадянами маленької держави, фіни не піддалися тиску з боку Радянського Союзу, а навпаки, опинившись на зовнішньополітичній арені в складній ситуації, розпочали завзято відстоювати власну позицію. Активний

наступ ворога змусив уряд Фінляндії вдатися до оборонних заходів та стати на шлях активної боротьби з радянськими військами.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету проаналізувати міжнародне становище Фінляндії напередодні та під час Зимової війни 1939 – 1940-х рр.

Історіографічний огляд. Тема Зимової війни 1939 – 1940 рр. в історіографії досі залишається дискусійною. Це навіть попри те, що джерельна база, яка стосується даної події, досить розлога, а про розгортання радянсько-фінляндського конфлікту та процеси, що йому передували, написано чимало наукових досліджень. Свої праці даній проблемі присвятили такі вчені, як В. Золотарьов [Золотарев, 2000], Т. Віхавайнен, А. Сахаров, В. Хрістофоров [Вихавайнен, Сахаров, Хрістофоров, 2009], А. Гехт [Гехт, 2015], Н. Барышников [Барышников, 2005], В. Барышников [Барышников, 1997, 2008, 2009], А. Таннер [Таннер, 2003], Г. Сандер [Сандер, 2012], М. Семіряга [Семиряга, 1992], А. Чубар'ян [Чубарьян, 1998], М. Мельтюхов [Мельтюхов, 2000], Ю. Невакві [Невакиви, 1976] та ін.

Виклад основного матеріалу. Варто пригадати, що 21 січня 1932 р. Фінляндія та СРСР підписали договір про ненапад, який 7 квітня 1934 р., був продовжений до 1945 р. При цьому, обидві сторони ставилися одна до іншої з насторогою, що демонструють створені на кордоні оборонні рубежі, особливо на Карельському перешийку. Фіни добре розуміли агресивні наміри більшовиків і знали про їхнє прагнення до світової революції, тому бажання співпрацювати з Радянським Союзом у них не було. Фіни розглядали СРСР як потенційного ворога. Згодом уряд Фінляндії підтвердив свій нейтралітет, щоб СРСР не здійснив напад на країну. В той же час фіни вимагали від радянського уряду згоди на ремілітаризацію Аландських островів, демілітаризований статус яких регулювався Аландською конвенцією 1921 р. [Золотарьов, 2000, с. 21].

В січні 1939 р., шведи та фіни спільно звернулися до країн-учасників конвенції та СРСР з пропозицією санкціонувати шведсько-фінські плани відновлення контролю над островами. У відповідь радянський уряд запросив конкретні дані про намічені заходи, проте фінська сторона відмовилася їх надати, що стало приводом для Москви в травні заявити про негативну позицію з цього питання. Через два місяці фіни відхилили й пропозицію СРСР про спільну фінсько-шведську оборону Аландських островів. Також Швеція, Фінляндія, Норвегія, які заявили про нейтралітет, відмовились від англо-французьких гарантій та німецьких пропозицій укласти договори про ненапад. Фіни негативно поставилися до можливості отримання гарантій від зазначених країн, оскільки вважали, що це може в свою чергу призвести до надання Радянському Союзу свободи дій щодо Фінляндії.

На початку серпня на Карельському перешийку фіни провели військові навчання з відбиття наступу на «лінії Маннергейма», куди не був запрошений радянський аташе [Кан, 1967, с. 12-13]. В Москві усвідомлювали, що фіни симпатизували Німеччині – в разі вступу СРСР у війну в Європі, Фінляндія опинилася б на боці супротивника. Радянський уряд зрозумів і те, що дипломатичним шляхом з Фінляндією не можливо дійти згоди, тому почав думати про воєнне рішення фінської проблеми. Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною, що був підписаний 23 серпня, поставив все на свої місця. Фіни опинилися у сфері радянських інтересів. Фінляндія сподівалася уникнути втягнення у війну, при цьому,

не знаючи про таємний додаток до Пакту про ненапад, і не підозрюючи про власну роль у майбутній боротьбі.

З початком Другої світової війни в СРСР 7 вересня почалася мобілізація. Ленінградський військовий округ та Балтійський і Північний флоти Радянського Союзу були приведені в бойову готовність. Такі дії сусіда у фінського керівництва викликали тривогу. Вже 11 вересня воно було готове розпочати переговори з радянським урядом про торгові угоди, питання про статус Аландських островів та дізнатися причини проведення часткового призову в Червону Армію [Комплектов, 1992, с. 313]. Призов та приведення збройних сил у бойову готовність СРСР пояснював існуванням напруженої міжнародної обстановки. Керівництво Фінляндії, отримавши таку відповідь, вирішило перестрахуватися і розпочати призов резервістів в армію та провести за їх участі маневри на Карельському перешийку. 17 вересня Радянський Союз заявив про свій нейтралітет стосовно Фінляндії і висловив готовність оновити економічні переговори. Цьому сприяло покращення позицій СРСР у Східній Європі, що породило надії керівництва досягти успіху у фінському питанні. Спершу планувалося діяти дипломатичним шляхом – запропонувати договір про взаємодопомогу та розташування військових баз. Не виключаючи, що фіни відмовляться від таких пропозицій, 5 жовтня командування Балтійського флоту отримало наказ про розробку плану захоплення островів у Фінській затоці [Мельтюхов, 2000, с. 114]. Цього ж дня СРСР запросив керівництво Фінляндії на переговори, одночасно готуючи військові сили до вторгнення. Фіни не поспішали з відповіддю і відразу звернулися за допомогою до Великої Британії та США, які порадили зайняти непоступливу позицію, сподіваючись, що радянсько-фінські взаємини спровокують протиріччя між СРСР та Німеччиною. Мали місце звернення і до німецького керівництва, яке, однак порадило не загострювати стосунків з Москвою. Шведи взагалі зайняли уникливу позицію. 6 жовтня фінський уряд вирішив посилити війська резервістами, почалася підготовка до оборони. 7 жовтня В. Молотов звернувся до фінського посла з питанням: «Чому до цього часу немає відповіді на пропозицію?». Міністр закордонних справ Фінляндії Е. Еркко заявив, що «якщо радянці зроблять спробу здійснити тиск, то отримають відсіч, а фінська делегація прибуде в Москву лише тоді, коли уряд та парламент узгодять свої позиції» [Комплектов, 1992, с. 116]. 8 жовтня Фінляндія заявила, що не піде на укладання договору з СРСР. Фінська делегація отримала дозвіл на обговорення тільки питання про острови у Фінській затоці. 10 жовтня, на Карельському перешийку радянці зосередили стрілецькі корпуси з танками та бойові машини, розпочали здійснювати повітряний контроль над Фінськонімею затокою. 12 жовтня Фінляндія змушена була оголосити загальну мобілізацію та евакуацію населення з великих міст. Того ж дня США, Швеція, Норвегія та Данія звернулися до Радянського Союзу з вимогою залишити в спокої фінів. На це радянське керівництво відповіло, що має дружні наміри та не бажає втручатися у внутрішні справи Фінляндії. Москва зазначила, що буде готова вести переговори з метою покращення добросусідських відносин, лише за умови якщо Фінляндія припинить відстоювати непримиренну позицію і демобілізує частину своїх збройних сил. В іншому разі це, на думку Кремля, могло закрити шлях до мирної угоди та ускладнити взаємостосунки [Сандер, 2012, с. 181-182]. Цього ж дня у Москві почалися радянсько-фінські переговори, метою яких було домогтися

поступок від Фінляндії, однак фіни відмовилися обговорювати питання про укладання договору про взаємодопомогу. Радянці також запропонували проєкт договору про спільну оборону Фінської затоки, але і ця пропозиція була відхилена фінами без обговорення. Тоді радянська делегація запропонувала наступний варіант:

- здати в оренду СРСР на 30 років півострів Ханко як воєнно-морську базу з береговою артилерійською обороною для розміщення там піхотного полку, двох дивізіонів зенітної артилерії, двох полків авіації, батальйону танків;

- надати радянському військово-морському флоту право на якірну стоянку в затоці Лаппвік;

- передати Радянському Союзу, острови: Гогланд, Сейскар, Лавенсаарі, великий та малий Тютерссаарі, Бйорке, а також частину Карельського перешийку від села Ліппола до міста Койвісто, а та західну частину півостровів Рибачий та Середній (всього 2761 км²);

- зі своєї сторони СРСР мала передати Фінляндії територію в районі Реболата (загалом глухі ділянки Карелії загальною площею 5529 км²);

- існуючий радянсько-фінляндський пакт про ненапад мав доповнитися статтею «про взаємні обов'язки не вступати в угруповання і коаліції держав, прямо чи посередньо ворожі тій чи іншій стороні, що домовляється»;

- сторони мали роззброїти свої укріплення на Карельському перешийку;

- СРСР обіцяв «не заперечувати проти мілітаризації Аландських островів» власними силами Фінляндії.

Фінська делегація, не маючи повноважень для вирішення таких пропозицій, 14 жовтня виїхала в Гельсінкі для консультацій. 23 жовтня переговори відновились, їх очолив Ю. Пассікві. Фінляндія погодилася передати СРСР острови у Фінській затоці, крім Бйорке, на Карельському перешийку перенести кордон на 10 км західніше вздовж узбережжя Фінської затоки, але відмовилась від радянської пропозиції щодо надання в оренду півострова Ханко та права на якірну стоянку в затоці Лаппвік, оскільки розміщені там війська могли б бути використані «для нападу на Фінляндію». Також фіни погоджувалися на уточнення відповідної статті радянсько-фінського договору про ненапад. Все інше було відхилено [Сиполс, 1997, с. 160-161]. В результаті, радянська делегація вважала, що передані пропозиції були мінімальними та заявила, що вона не може відмовитися від пропозиції про створення на Ханко військово-морської бази, хоча й обмежила чисельність своїх військ з 5,5 до 4 тис. осіб, а строк оренди на час європейської війни. Делегація висловила готовність відсунути на схід лінію майбутнього кордону на 10-20 км, південніше м. Койвісто, але наполягала на передачі СРСР о. Бйорке. Була прийнята фінська пропозиція щодо відповідного посилення існуючого договору про ненапад. Решта пропозицій СРСР залишалися у силі [Мамедова, 1994, с. 208-209]. Не маючи повноважень їх обговорювати, фінська делегація 24 жовтня повернулася в Гельсінкі за новими консультаціями. В Москві вирішили, що делегація Фінляндії більше не приїде в СРСР, а переговори будуть продовжені за допомогою дипломатичних каналів. Проте 3 листопада переговори продовжилися. Це був останній раунд, під час якого фінська делегація підтвердила свою позицію стосовно островів Фінської затоки і дала згоду перенести кордон на Карельському перешийку до форта Інно, але категорично відмовилась від оренди півострова Ханко та інших радянських пропозицій [Мамедова, 1994, с. 121]. 9 листопада відбулося останнє засідання

делегацій, в ході якого стало зрозуміло, що Фінляндія та Радянський Союз залишаться при своїх думках. 13 листопада фінська делегація остаточно покинула Москву [Комплектов, 1992, с. 274-275].

Після переговорів в Москві фінське керівництво вважало, що досягнутий результат був перемогою вдалої дипломатії Е. Еркко, а СРСР блефує і війни не буде. У Фінляндії помилялися, боротьба була неминуча, оскільки Радянський Союз, будуючи грандіозні плани в Європі, так просто не позбувся б своїх намірів, до того ж в радянців вже був готовий план операції проти своєї сусідки. Підсумовуючи дослідження фінсько-радянських відносин, можна зробити висновок про те, що радянський уряд, беручи до уваги Балтійську кампанію, під час якої їм легко вдалося включити до своєї зони впливу Литву, Латвію, Естонію, сподівався, що таку маленьку країну, як Фінляндія, теж вдасться легко взяти під контроль. Проте фіни, ризикуючи бути втягнутими у війну, продемонстрували характер та відхилили запропонований аналогічний з прибалтійським радянський договір, який дозволяв СРСР встановлювати свої військові бази та розташовувати частину військ на захоплених територіях, поки в Європі триватиме війна. Також Фінляндія не бажала співпрацювати з Радянським Союзом, розуміючи його ворожі наміри. Справа до компромісу між радянським урядом та фінською делегацією не дійшла, внаслідок чого і розпочалася Зимовою війна 1939 – 1940 рр.

З початком Зимової війни погляд уряду Фінляндії був спрямований на Лігу Націй до функцій якої входило запобігати збройним конфліктам між народами. Перетин радянськими військами державного кордону Фінляндії відбувся 30 листопада 1939 р., і вже 2 грудня Р. Холсті, який представляв Фінляндію в міжнародній організації, звернувся в Лігу Націй з цього питання. На наступний день генеральний секретар Ліги Націй Ж. Авенол, отримав лист у якому фінський уряд наполягав зібрати Раду й Асамблею та вжити будь-як заходів, що допоможуть припинити агресію з боку Радянського Союзу. Ліга Націй одразу розпочала розглядати звинувачення проти агресора. Радянський уряд отримав від Ліги Націй запрошення з'явитися на збори 9 грудня для вирішення конфлікту, але у відповідь в телеграмі від 4 грудня, радянське керівництво відмовилося направити своїх представників на засідання. В. Молотов пояснив, це так: «По-перше, запит Фінляндії не має юридичної сили, по-друге, радянці підтримують мирні стосунки з ФДР і не загрожують фінському народу, по-третє, уряд ФДР від 2 грудня уклав з Радянським Союзом договір про дружбу і взаємну допомогу, по-четверте, колишнє керівництво Фінляндії склало свої повноваження і Радянський Союз та уряд ФДР, спільно намагається придушити їх ворожі дії» [Таннер, 2003, с. 33; Семиряга, 1992, с. 58]. Незважаючи на негативну позицію Радянського Союзу, Асамблея Ліги Націй була скликана. На зборах Фінляндію представили Р. Холсті, Х. Хольма і полковник А. Паасонен, які прийняли питання до розгляду. 11 грудня Асамблея утворила спеціальний Комітет з розгляду фінляндського питання під головуванням Ж. Матта. Створення Комітету стало ще одним кроком на шляху до примирення країн. Обидві сторони отримали телеграму, де вимагалось негайно припинити воєнні дії та почати переговори для відновлення миру. Фінляндія прийняла цю пропозицію, в той час як Радянський Союз відхилив рекомендацію. Вичерпавши всі можливості для припинення радянсько-фінського конфлікту, 14 грудня засідання Асамблеї винесло на порядок денний питання про виключення СРСР із складу організації і прийняття

проти Москви санкцій, про що ще 5 грудня заявили представники Аргентини, Уругваю і Венесуели [Ходнев, 1993, с. 171]. В результаті Рада Ліги Націй за наполяганням Бразилії та інших латиноамериканських держав прийняла резолюцію про виключення СРСР з Ліги Націй та одностайно засудила дії Радянського Союзу проти фінської держави і закликала всіх членів Ліги «надати Фінляндії в міру можливостей матеріальну та гуманітарну допомогу». Норвегія була однією з країн, що утрималася. Також у багатьох країнах були створені національні організації, що надавали допомогу Фінляндії. Найактивніші з їх діяли в скандинавських країнах, Швейцарії та США [Таннер, 2003, с. 33; Семиряга, 1992, с. 59].

Прем'єр-міністр Фінляндії Ю. Паасиківі, зрозумівши, що війни не уникнути, звернувся до Швеції із закликом втрутитися у конфлікт та надати ефективну країні військову допомогу [Гехт, 2015, с. 82]. Питання було складним для швидкого вирішення, проте фіни сподівалися, що в Швеції знайдуться політики, які все ж не забаряться їх підтримати. Фінський уряд розраховував, що шведи правильно зрозуміють рівень складності ситуації в якій опинилася їхня сусідка. В разі якщо б Фінляндія погодилася з висунутими ворогом умовами, це означало входження країни до сфери радянських інтересів, а поразка у війні призвела б до її спустошення, союзу з СРСР і, можливо, встановлення більшовицького режиму. Сукупність цих чинників мала стурбувати небайдужих до майбутнього своєї країни шведів.

Політичний діяч Швеції А. Ханссон дав зрозуміти, що країна не повинна робити жодних кроків, які приведуть до залучення її в будь-який конфлікт. Для маленької країни позиція цілком зрозуміла. Наражати себе на небезпеку через суперечку Фінляндії з Радянським Союзом Швеція не бажала. А. Ханссон запевняв фінський уряд, що Швеція намагатиметься знайти спосіб надати допомогу Фінляндії, проте виключно за посередництва дипломатичних каналів, не вступаючи з СРСР у відкритий конфлікт [Таннер, 2003, с. 107].

Згодом у Швеції відбулося обіцяне А. Ханссоном зібрання Кабінету міністрів для обговорення фінського питання. Його членами були міністр оборони П. Скельд, міністр закордонних справ Р. Сандлер, міністр освіти А. Ендберг, міністр соціальних справ Г. Меллер та ін. [Таннер, 2003, с. 102-103]. Одночасно Фінляндії було повідомлено, що ймовірно досягти згоди з Радянським Союзом вдасться з усіх питань, крім того, яке стосується проблеми півострова Ханко. Також А. Ханссон запевняв, що у разі початку війни шведський Кабінет міністрів буде реорганізовано. Чи могло призвести це до зміни позиції Швеції, прем'єр-міністр не вагався повідомити, але партії правої орієнтації сподівалися, що так і станеться, адже вони прихильно ставилися до Фінляндії. Те ж саме можна сказати і про Соціал-демократичну партію. Ліберально-республіканська партія твердо виступала проти будь-якого втручання у фінські справи, як і аграрна партія. Труднощі в наданні допомоги полягали також в тому, що Швеція побоювалася вторгнення Німеччини у Сканді, якщо вона прийме бік Фінляндії. Загальним для всіх парламентських фракцій було те, що противники активної політики були непохитні, а деякі не виявляли свою рішучість і вагалися, бо не знали, які вимоги будуть пред'явлені Фінляндії. Сам А. Ханссон діяв обережно, нічого обіцяти не міг, в той час, коли згадані нами П. Скельд, Р. Сандлер були більш активнішими прихильниками фінів [Таннер, 2003, с. 104].

П. Скельд, був прихильником Фінляндії, однак не міг виступити проти генеральної лінії Кабінету міністрів. Проте у разі потреби він був готовий організувати допомогу у вигляді поставок зброї. Що стосується Р. Сандлера, то він був стурбований ситуацією і навіть виявив готовність розпочати переговори з американським послом в Стокгольмі Ф. Стерлінгом аби примусити його закликати свій уряд вжити заходів у Москві в інтересах Фінляндії. Р. Сандлер також хотів звернутися з подібним проханням до італійського посла. Французького та англійського посла він вирішив не турбувати, бо вони не збиралися вступати в конфлікт з Радянським Союзом. Р. Сандлер обіцяв, що від імені Швеції докладе зусиль в Москві, щоб запобігти війні СРСР з Фінляндією. На початку грудня, коли розпочалася радянсько-фінська війна, Кабінет міністрів був реорганізований, а Р. Сандлер вийшов з нього, не змігши погодитися із політикою, яку здійснював глава нового уряду А. Ханссон [Таннер, 2003, с. 105]. Взаємини з Фінляндією вийшли на передній план зовнішньої політики Швеції лише на початку радянсько-фінської війни, протягом якої шведське керівництво активно підтримувало свого союзника. Швеція стала єдиною скандинавською країною, що надала Фінляндії значну підтримку у вигляді військової техніки, зброї, боєприпасів тощо. Окрім забезпечення фінської армії матеріальними ресурсами, шведи реалізували низку гуманітарних програм.

Що стосувалося надання військової допомоги, то Швеція з самого початку війни, не вагаючись, розпочала постачати Фінляндії стрілецьку зброю і патрони. За даними шведських дослідників, протягом війни Швеція забезпечила Фінляндію приблизно 90 тис. гвинтівок і 42 млн. набоїв до них, а згідно радянських досліджень здійснила поставку 80 тис. гвинтівок, 500 одиниць напівавтоматичної зброї і 50 млн. набоїв [Громько, 1975, с. 32]. Шведське керівництво хоч і не ваголося надавати допомогу, проте побоювалося, що постачання занадто великих обсягів техніки та боєприпасів у Фінляндію спричинить нестачу зброї в самій Швеції [Невакиви, 1976, с. 132-133]. Вагоме значення для Фінляндії мало створення і функціонування Шведського добровольчого корпусу, який став своєрідним символом шведської допомоги Фінляндії [Гехт, 2015, с. 183-194]. А. Ханссон зазначав, що поставки зброї продовжуватимуться, допоки їх можливо буде здійснювати. Що стосується надання продовольчої допомоги, то шведи обіцяли продовжувати постачати зерно навіть за рахунок скорочення внутрішнього споживання [Таннер, 2003, с. 102].

Незважаючи на існування протягом 1920 – 1930-х рр. між Фінляндією та Німеччиною тісних контактів, на момент початку радянсько-фінського протистояння відносини двох країн набули невизначеного характеру. Фінське керівництво поклало надії на отримання підтримки в разі виникнення військового ротистояння з СРСР, але реальної допомоги Берлін Гельсінкі не надав [Барышников, 1997, с. 112-139]. Німецький професор М. Менгер зазначав, що в той час, коли у Великій Британії, Франції та США вирував антирадянський шторм, німецький уряд продемонстрував стриманість щодо ситуації на півночі Європи [Широкорад, 2001, с. 53]. Подібна політика німецького керівництва була обумовлена змістом секретного додатку до договору про ненапад, який був підписаний з СРСР 23 серпня 1939 р. Цей документ ускладнював можливість німецького уряду відкрито висловлювати підтримку Фінляндії [Широкорад, 2001, с. 54]. Крім того, Німеччині

потрібно було проводити вкрай обережну політику, адже вона вже перебувала у стані війни з Великою Британією та Францією.

З іншого боку, прем'єр-міністр Фінляндії Ю. Паасиківі вважав, що встановлення радянського контролю над Фінляндією не перебувало в сфері інтересів Берліну. Він зазначав, що Зимової війни не було для Німеччини бажаною, а захоплення Фінляндії Радянським Союзом суперечило геополітичним очікуванням німецького уряду. З огляду на таку позицію Ю. Паасиківі Фінляндія сподівалася досягти в своїх відносинах з Німеччиною значно більших прерогатив. Вже в грудні 1939 р. до Берліну був направлений колишній прем'єр-міністр Фінляндії Т. Ківімякі. Як наслідок йому вдалося налагодити контакти з рейхсмаршалом Г. Герінгом [Барышников, 2009, с. 238]. Це було важливо для фінського керівництва, адже Г. Герінг цікавився скандинавськими проблемами [Барышников, 2005, с. 30-35]. Німеччина не хотіла виконувати роль арбітра в припиненні війни між Фінляндією та СРСР, але Г. Герінг натякнув, що цілком реально налагодити таємні поставки німецького озброєння. Він вважав, що зброї потрібно постачати стільки, скільки можливо без шкоди для безпеки Німеччини. Однак єдності з цього питання в Берліні не було. Міністр закордонних справ І. Ріббентроп хвилювався за можливість виникнення дипломатичних ускладнень з Радянським Союзом, у разі якщо його представники дізнаються про німецьке постачання зброї. А. Гітлер допускав можливість таємної підтримки Фінляндії, але за умови, щоб це не зашкодило самій Німеччині. Члени нацистського уряду та німецькі дипломати, які працювали в Гельсінкі, приховано перебувало на боці Фінляндії в її боротьбі проти Радянського Союзу [Барышников, 2009, с. 239]. Проте в Німеччині існувала думка, що війна не триватиме довго, а Фінляндія програє, і це вимагало обережних проявів своїх симпатій щодо фінів.

Незабаром, як тільки в Німеччині помітили, що війська Червоної Армії розпочали зазнавати військових поразок, нацисти виявили зацікавленість у тому, щоб бойові дії не припинялися. Невдачі радянських військ на фінському фронті посилювала бажання Берліна приховано постачати Фінляндії озброєння. Було вирішено, що реалізувати цей план вдасться шляхом використання транзитного каналу, що пролягав шведською територією. За домовленостями Г. Герінга з представниками Швеції Німеччина мала продавати шведам свою зброю, а ті в свою чергу таку ж кількість озброєння мали продавати Фінляндії зі своїх запасів. Крім того, в Німеччині розпочали лунати жорсткі заяви щодо політики Радянського Союзу. Зокрема, А. Гітлер заявив, що бачить німецьку місію в тому, щоб ліквідувати небезпеку зі Сходу [Безыменский, 1990, с. 115]. Кроки німецького уряду обнадійливо впливали на керівництво Фінляндії. Останнє сподівалося на розрив відносин між Радянським Союзом і Німеччиною. Подібні погляди не приховував президент Фінляндії К. Калліо, який сподівався, що німецький народ засуджує більшовизм. Пізніше до Гельсінкі почала надходити інформація, яка запевняла фінський уряд у можливості налагодження Німеччиною співробітництва з Фінляндією.

Вже 5 грудня 1939 р., фінський міністр закордонних справ В. Таннер відверто звернувся до німецького дипломата В. Блюхера з питанням про можливість надання Німеччиною Фінляндії будь-якої допомоги [Барышников, 2009, с. 241]. Це прохання, адресоване Берліну було не випадкове, адже в Гельсінкі прагнули визначити

майбутні перспективи відносин Фінляндії з Німеччиною. Проте останні не могли гарантувати військової підтримки фінам. В. Блюхер твердо заявив, що Німеччина не бере участі в Зимовій війні [Таннер, 2003, с. 160]. Таким чином у Фінляндії лише сподівалися на продовження отримання прихованої німецької допомоги.

Загалом фінсько-німецькі відносини в грудні 1939 р. – на початку січня 1940 р. продемонстрували, що Фінляндія може розраховувати на таємну підтримку Німеччини в протидії СРСР. Однак це ускладнювалося тим, що Велика Британія і Франція, які були ворогами Німеччини, теж виявили інтерес до підтримки Фінляндії з метою посилення власних позицій у Скандинавії [Барышников, 2008, с. 427]. Для Німеччини бойові дії західних союзників проти СРСР могли зіграти на руку, та все ж проте нацисти не хотіли, щоб французькі та англійські війська змогли утвердитися на півночі Європи [Барышников, 2009, с. 242]. Коли в Берлін почали надходити відомості, що західні держави планують десантну операцію в Скандинавії, німецьке командування вирішило їх випередити. Варто зазначити, що мова не йшла про військову допомогу Фінляндії і перекидання сюди військ. Берлін звернув увагу на стратегічні райони Норвегії. Дослідник Л. Гарт писав, що А. Гітлер мав на меті залишити Норвегію нейтральною і не прагнув вторгнення, але ворожі дії союзників змусили Німеччину окупувати цю скандинавську країну. Погляди керівництва Фінляндії співпадали на значення ролі Німеччини в політиці їх країни. Одні політики виступали за переорієнтацію Фінляндії на Німеччину, бо вважали її за сильного партнера СРСР, який мав вплив на Й. Сталіна і таким чином міг допомогти Фінляндії вийти з війни. Інші вважали Німеччину, як майбутнього ворога Радянського Союзу, єдиною країною, яка може надати Фінляндії дієву допомогу [Барышников, 2009, с. 254]. Другий напрям можна розглядати як можливість реваншу саме за допомогою Німеччини вже в наступній стадії Другої світової війни. Президент К. Калліо лише думав, коли краще перейти на німецьку сторону: вже негайно або після закінчення війни і укладання мирного договору між СРСР та Фінляндією. Обидва варіанти в будь-якому випадку призвели б до розриву із західними союзниками, які в дійсності і не допомагали фінам. Та серед державних діячів ще були ті, які вірили в здатність Великої Британії та Франції надати підтримку Фінляндії, але їх надія згасла після військових невдач на Карельському перешийку.

Висновки. Отже, становище Фінляндії на міжнародній арені перед початком Зимової війни 1939 – 1940 рр. було важким. Хоч і вдалося знайти союзників, щоб протистояти ворогу, проте вони не поспішали виконувати свої обіцянки. До того ж європейські країни займали вичікувальну позицію і могли лише морально підтримати Фінляндію. Ніхто не хотів вступати в конфлікт з Радянським Союзом, а тим більше втручатися у війну з досить великою державою, бо кожен розумів до яких наслідків це може призвести. Також варто взяти до уваги активну співпрацю Німеччини та СРСР й укладений 23 серпня 1939 р., Пакт про ненапад і таємний протокол до нього, який шокував Західну Європу.

Ліга Націй хоч і не спромоглася запобігти ескалації радянсько-фінського конфлікту, проте закликала всіх членів міжнародної організації надати матеріальну допомогу Фінляндії. Також відбулося виключення СРСР із складу Ліги Націй, та це лише продемонструвало, що сама організація опинилася на межі краху. Її авторитет падав, адже радянський уряд свідомо йшов на конфлікт. Швеція, яка довго вагалася

долучитися до війни, традиційно дотримуючись у зовнішній політиці нейтралітету, в результаті розробила низку благодійних програм для допомоги союзнику та стала єдиною країною, що надала Фінляндії підтримку, жертвуючи своїми внутрішніми потребами. Відносини з Німеччиною продемонстрували, що нацисти, зважаючи на нового союзника в особі СРСР, проводили обережну політику, одночасно прагнучи використати це протистояння для власних цілей.

Для повного розкриття поставленої мети, було розглянуто важливе питання, що стосувалося радянсько-фінського дипломатичного протистояння та загалом відносин між цими країнами протягом 1939 р., – розпочинаючи від звернення фінського керівництва до СРСР про бажання відновити контроль над Аландськими островами до початку підготовки Фінляндії до військової оборони. Слід розуміти, ніхто не хотів поступатися власними інтересами, що і призвело до конфлікту. Радянський уряд не відступив би від своїх намірів в будь-якому випадку, варто лиш пригадати той момент, коли в Москві готувалися до прийому фінських послів й одночасно здійснювалася підготовка до збройного вирішення фінського питання, на випадок якщо не вдасться домовитись дипломатичним шляхом. Керівництво Фінляндії, яке до останнього сподівалося, що СРСР не порушить оголошений нейтралітет країни, змушене було розпочати мобілізацію війська з метою підготовки до оборонних дій. Врешті радянський уряд порушив принцип поваги до суверенітету Фінляндії, наказавши підрозділам Червоної Армії перетнути радянсько-фінський кордон.

Список використаних джерел та літератури

- Бадах Ю., 2011. Радянсько-фінське дипломатичне протистояння, *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 16, 279-293.
- Барышников В. Н., 1997. *От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-е годы*, Санкт-Петербург, 352 с.
- Барышников В. Н., 2009. Роль Германии в завершении советско-финляндской войны 1939 – 1940 гг., *Труды кафедры истории нового и новейшего времени Санкт-Петербургского государственного университета*, 2, Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 234-261.
- Барышников В. Н., 2008. К проблеме участия Англии и Франции в советско-финляндской войне 1939 – 1940 гг., *История: мир прошлого в современном освещении. Сборник научных статей к 75-летию со дня рождения профессора Э. Д. Фролова*, Санкт-Петербург, 427-455.
- Барышников Н. И., 2005. Этапы сближения и сотрудничества К. Г. Маннергейма с Г. Герингом, *Военно-исторический журнал*, 8, 30-35.
- Безыменский Л. А., 1990. Великая Отечественная в... 1940 году?, *Международная жизнь*, 8, 103-116.
- Вихавайнен Т., Сахаров А. Н., Христофоров В. С., 2009. *Зимняя война 1939 – 1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны*, Москва, 820 с.
- Гехт А. Б., 2015. *Политика Швеции в отношении Финляндии накануне и в период Советско-финляндской войны 1939 – 1940 гг. (Октябрь 1939 г. – март 1940)*, Санкт-Петербург, 225 с.
- Гладкова И. А., 1963. *Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933 – 1940 гг.*, Москва, 666 с.
- Громько А. А., 1975. *История дипломатии. Т. IV. Дипломатия вгоды Второй мировой войны*, Москва: Политиздат, 762 с.
- Золотарев В. А., 2000. *Тайны и уроки зимней войны. 1939 – 1940*, Санкт-Петербург, 544 с.
- Кан А. С., 1974. *История Швеции*, Москва: Наука, 712 с.
- Кан А. С., 1967. *Внешняя политика скандинавских стран в годы Второй мировой войны*, Москва, 456 с.
- Комплектов В. Г., 1992. *Документы внешней политики СССР. 1939. Том 22: В 2 кн. Книга 2. Сентябрь – декабрь*, Москва: Международные отношения, 688 с.

- Крутько С. О., 2012. Політика Великої Британії щодо СРСР під час Радянсько-фінської війни (листопад 1939 – березень 1940 рр.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXIII, 217-220.
- Мамедова Г. Ш., 1994. *Документы внешней политики. Том 23. Книга 1*, Москва, 752 с.
- Мельтюхов М. И., 2000. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939 – 1941*, Москва: Вече, 605 с.
- Невакиви Ю. Т., 1976. *Обращение, которого никогда не было: Союзники, Скандинавия и зимняя война в Финляндии 1939 – 1940 гг.*, Ленинград, 259 с.
- Сандер Г. Ф., 2012. *Зимняя война*, Москва, 308 с.
- Семиряга М. И., 1992. *Тайны Сталинской дипломатии. 1939 – 1941*, Москва: Высшая школа, 303 с.
- Сиполс В. Я., 1997. *Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной 1939 – 1941*, Москва, 448 с.
- Таннер А. В., 2003. *Зимняя война*, Москва: «Центрполиграф», 349 с.
- Ходнев А. С., 1993. Закат Лиги Ниций, *Вопросы истории*, 9, 170-173.
- Чубарьян А. О., Вехвиляйнен О., 1998. *Зимняя война 1939 – 1940. Политическая история*, Москва: Наука, 382 с.
- Широкоград А. Б., 2001. *Северные войны России*, Москва: АСТ, 848 с.

References

- Badakh Yu., 2011. Radiansko-finske dyplomatyчне protystoiannia [Soviet-Finnish diplomatic confrontation], *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 16, 279-293. [in Ukrainian].
- Baryshnikov N. I., 2005. Etapy sblizheniya i sotrudnichestva K. G. Mannergejma s G. Geringom [Stages of rapprochement and cooperation of K. G. Mannerheim with G. Goering], *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 8, 30-35. [in Russian].
- Baryshnikov V. N., 1997. *Ot prokladnogo mira k zimnej vojne. Vostochnaya politika Finlyandii v 1930-e gody* [From the cool world to the winter war. Eastern policy of Finland in the 1930s], St. Petersburg, 352 p. [in Russian].
- Baryshnikov V. N., 2008. K probleme uchastiya Anglii i Francii v sovetsko-finlyandskoj vojne 1939 – 1940 gg. [On the problem of participation of Great Britain and France in the Soviet-Finnish war of 1939 – 1940], *Istoriya: mir proshlogo v sovremenном osveshchenii. Sbornik nauchnyh statej k 75-letiyu so dnya rozhdeniya professora E. D. Frolova*, St. Petersburg, 427-455. [in Russian].
- Baryshnikov V. N., 2009. Rol' Germanii v zavershenii sovetsko-finlyandskoj vojny 1939 – 1940 gg. [The role of Germany at the end of the Soviet-Finnish war of 1939 – 1940], *Trudy kafedry istorii novogo i novejshego vremeni Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, St. Petersburg: Izd-vo SPbGU, 234-261. [in Russian].
- Bezymenskij L. A., 1990. Velikaya Otechestvennaya v... 1940 godu? [The Great Patriotic War in... 1940?], *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 8, 103-116. [in Russian].
- Chubar'yan A. O., Vekhvilajnen O., 1998. *Zimnyaya vojna 1939 – 1940. Politicheskaya istoriya* [Winter War 1939-1940. Political history], Moscow: Nauka, 382 p. [in Russian].
- Gekht A. B., 2015. *Politika Shvecii v otnoshenii Finlyandii nakanune i v period Sovetsko-finlyandskoj vojny 1939 – 1940 gg. (Oktyabr' 1939 g. – mart 1940)*. [Sweden's policy towards Finland before and during the Soviet-Finnish war of 1939 – 1940 (October 1939 – March 1940)], St. Petersburg, 225 p. [in Russian].
- Gladkova I. A., 1963. *Socialisticheskoe narodnoe hozyajstvo SSSR v 1933 – 1940 gg.* [Socialist national economy of the USSR in 1933 – 1940], Moscow, 666 p. [in Russian].
- Gromyko A. A., 1975. *Istoriya diplomatii. T. IV. Diplomatiya v gody Vtoroj mirovoj vojny* [History of diplomacy. Vol. IV. Diplomacy of the Second World War], Moscow: Politizdat, 762 p. [in Russian].
- Hodnev A. S., 1993. Zakat Ligi Nicij [West of the Nicene League], *Voprosy istorii*, 9, 170-173. [in Russian].
- Kan A. S., 1967. *Vneshnyaya politika skandinavskih stran v gody Vtoroj mirovoj vojny* [Foreign policy of the Scandinavian countries during the Second World War], Moscow, 456 p. [in Russian].
- Kan A. S., 1974. *Istoriya Shvecii* [History of Sweden], Moscow: Nauka, 712 p. [in Russian].
- Komplektov V. G., 1992. *Dokumenty vneshnej politiki SSSR. 1939. Tom 22: V 2 kn. Kniga 2. Sentyabr' – dekabr'* [Documents of foreign policy of the USSR. 1939. Volume 22: In 2 books. Book 2. September – December], Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 688 p. [in Russian].

Krutko S. O., 2012. Polityka Velykoi Brytanii shchodo SRSR pid chas Radiansko-finskoï viiny (lystopad 1939 – berezen 1940 rr.) [British policy towards the USSR during the Soviet-Finnish war (November 1939 – March 1940)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, XXXIII*, 217-220. [in Ukrainian].

Mamedova G. Sh., 1994. *Dokumenty vneshnej politiki. Tom 23. Kniga 1 [Foreign policy documents. Vol. 23. Book 1]*, Moscow, 752 p. [in Russian].

Mel'tyuhov M. I., 2000. *Upushchennyj shans Stalina. Sovetskij Soyuz i bor'ba za Evropu: 1939 – 1941 [Stalin's missed opportunity. The Soviet Union and the struggle for Europe: 1939 – 1941]*, Moscow: Veche, 605 p. [in Russian].

Nevakivi Yu. T., 1976. *Obrashchenie, kotorogo nikogda ne bylo: Soyuzniki, Skandinaviya i zimnyaya vojna v Finlyandii 1939 – 1940 gg. [Healing that never existed: Allies, Scandinavia and the Winter War in Finland 1939 – 1940]*, Leningrad, 259 p. [in Russian].

Sander G. F., 2012. *Zimnyaya vojna [Winter war]*, Moscow, 308 p. [in Russian].

Semiryaga M. I., 1992. *Tajny Stalinskoj diplomatii. 1939 – 1941 [Secrets of Stalin's diplomacy. 1939 – 1941]*, Moscow: Vysshaya shkola, 303 p. [in Russian].

Shirokorad A. B., 2001. *Severnye vojny Rossii [Northern Wars of Russia]*, Moscow: ACT, 848 p. [in Russian].

Sipols V. Ya., 1997. *Tajny diplomaticheskie. Kanun Velikoj Otechestvennoj 1939 – 1941 [Diplomatic secrets. Eve of the Great Patriotic 1939 – 1941]*, Moscow, 448 p. [in Russian].

Tanner A. V., 2003. *Zimnyaya vojna [Winter war]*, Moscow: «Centropoligraf», 349 p. [in Russian].

Vihavajnen T., Saharov A. N., Hristoforov V. S., 2009. *Zimnyaya vojna 1939 – 1940 gg. Issledovaniya, dokumenty, kommentarii. K 70-letiyu sovetско-финляндской войны [Winter War of 1939 – 1940. Research, documents, comments. To the 70th anniversary of the Soviet-Finnish war]*, Moscow, 820 p. [in Russian].

Zolotarev V. A., 2000. *Tajny i uroki zimnej vojny. 1939 – 1940 [Secrets and lessons of winter war. 1939 – 1940]*, St. Petersburg, 544 p. [in Russian].

THE INTERNATIONAL SITUATION OF FINLAND ON THE BACKGROUND OF THE MILITARY CONFRONTATION WITH THE SOVIET UNION IN THE WINTER OF 1939 – 1940

Ivan Ovdii

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The proposed article examines the position of Finland in the international arena before and during the Winter War of 1939 – 1940. The nature of Finland's relations with the Soviet Union is studied, as their analysis gives us an understanding of what prompted the USSR the integrity of a small Scandinavian country. It is pointed out that this conflict was based not only on economic or ethnic contradictions, as historiography usually interprets, but also on the global political struggle waged by the advanced countries of the world in the late 1930s. It is noted that the Third Reich tried to establish itself in Scandinavia by maintaining pro-German influences and revanchist sentiments in Finland, so that later its presence could be used in the event of war with the Soviet Union. It is noted that the Finns' desire for an alliance with Germany embarrassed the Soviet leadership, which decided to prevent its establishment through open aggression, which involved taking control of important areas for Finland. It is shown that on the eve of the armed confrontation with the USSR, the Finnish government, in addition to Germany, focused mainly on the League of Nations and Sweden. It is emphasized that the League of Nations failed to resolve the issue of ending the Soviet-Finnish war, as its decision to expel the USSR from the international organization did not yield much results. However, in the international arena of the USSR, given the violation of the principle of respect for the sovereignty of other states and non-interference in their internal affairs, he found himself in diplomatic isolation, which manifested itself in the potential danger of being drawn into war with Britain and the French. It is established that Sweden, despite the traditional observance of neutrality in foreign policy, which was formed during the long period of its establishment as a sovereign state, nevertheless, sacrificing its own needs, provided significant assistance to Finland.*

Key words: *Finland, foreign policy, League of Nations, Sweden, Germany, Soviet Union, armed confrontation, war.*

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу — публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, розвитку аграрної освіти та науки в Україні, які проводяться в рамках здійснення комплексної програми «Аграрний розвиток України і зарубіжних країн: історичний досвід і сучасні тенденції».

Автори подають до редакційної колегії (відповідальному секретарю) електронний варіант статті у супроводі текстового примірника (через 1,5 інтервали) роздруку українською або англійською мовами, загальним обсягом 0,5 – 1,5 обл.-вид. арк.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: всі поля – 20 мм; шрифт — Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,27 мм (до 30 рядків по 60 – 64 символи). Рисунки й таблиці оформлюються згідно з ДСТУ. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань, граматичні та стилістичні помилки відповідальність несуть автори.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ініціали та прізвища авторів, анотація українською мовою (1800 символів). На останній сторінці після посилань на використані джерела та літературу наводиться анотація англійською мовою (1800 символів), включаючи ініціали і прізвища авторів та назву статті.

На окремому аркуші вказуються відомості про авторів (прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи – повна назва організації, посада, вчене звання, службова та домашня адреси, службовий та домашній телефони).

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку або в порядку їх використання після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей).

Посилання на літературу подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 25], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «25» – сторінка. Посилання на кілька джерел одночасно подаються наступним чином: [Сушко, 2003, с. 34; Плохій, 2018, с. 18].

Автори несуть відповідальність за точність і якість перекладу.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 35-38

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доцент Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
професор Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукарев В. (Болгарія, Відін); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Самуїлова С. (Болгарія, Софія); д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна,
Київ).

Макетування та верстка	С. Живора
Комп'ютерний набір	О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки	А. Мельник

Підп. до друку 24.12.2021 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. друк. арк. 6,8

Наклад 100 прим.

Друк: ТОВ «Твори»